

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

ПО
РІДНОМУ
КРАЮ

БУЛАВА.
НЮ ЙОРК 1956

* * ПОПУЛЯРНА БІБЛІОТЕКА * *
КНИЖЕЧКА 1.

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

ПО РІДНОМУ КРАЮ

(Подорожні враження й замітки)

Видання друге, перероблене й доповнене.

ВИДАННЯ ТРЕТЬЕ
ФОТОСТАТОМ ДРУГОГО ВИДАННЯ (ЛЬВІВ 1930 р.)

diasporiana.org.ua

Накладом Видавництва Корпорації „Булава”

НЬЮ ЙОРК 1956 р.

Право передруку автором заборонене.

Того ж автора:

Історія України 1917-23 р. т. I.

Доба Центральної Ради

Історія України 1917-23 р. т. II.

Українська Гетьманська Держава 1918 р.

BULAVA Publishing Corporation
423 E. 9th St. New York 9, N. Y.

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ:
ВІЧНІЙ ПАМЯТІ

*Заслуженого Історика України,
Видатного Державного Мужа і Громадського Діяча
Президента Української Вільної Акад. Наук
Професора, Доктора Н. С.
ДМИТРА ДОРОШЕНКА*

*в Пяту Річницю Його смерти.
(19 березня 1951 р.)*

ВИДАВНИЦТВО.

НЬЮ ЙОРК 1956 р.

Професор Дмитро Дорошенко
* 26. III. 1882 — † 19. III. 1951.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Випускаємо цю цікаву працю бл. п. Професора Дмитра Івановича Дорошенка: „По Рідному Краю” тretim, як нам здається, виданням.

Ми не є певні, що в міжчасі другого і цього третього видання книжка ця не перевидавалась бо, за неперевіреними інформаціями, вона була видана кимось в часі коло 1937-38 рр. в Чехословакії, поза згодою Автора.

На першій заголовній сторінці другого видання цієї книжки читаємо: „Популярна бібліотека, Книжечка І”. Це вказує на те, що книжка „По Рідному Краю” є можливо одна з перших праць бл. п. Професора Дмитра Дорошенка в його молодшім віку.

По змісту це є не тільки „Подорожні враження й замітки”, як зазначає Автор в підзаголовку на першій сторінці. Це є частина Української історії в її цікавіші періоди, згадка про події, що відбувались в місцевостях, які відвідував Автор.

Одночасно з тим це є екскурсійний нарис наших стаповинних архітектурних і археологічних памяток.

Книжка писана легкою популярною мовою й читається з великою приємністю і зацікавленням.

Цю багату на ілюстрації книжку в розділі Старої Гетьманщини доповнено світлиною постаті Гетьма-

2

на Івана Скоропадського, хоч для виділення місця під світлину треба було, за згодою спадкоємиці прав Автора Наталії Михайлівни Дорошенко, випустити частину меньше суттєвого тексту.

Видавництво.

По Гетьманщині.

I.

ГЛУХІВ.

У Глухові, у городі,
У всі дзвони дзвонять;
Та вже наших козаченьків
На лінію гонять.
У Глухові, у городі
Стрільнули з гармати;
Не по однім козаченьку
Заплакала мати.

Народня пісня.

то переїде межу, що відділяє Орловську губернію від Глухівщини, то відразу побачить велику ріжницю. Ця ріжниця кинулась у вічі Шевченкови, як він іхав в 40-их роках на Україну і це він зазначує в своїй повісті «Капітанша». Пригадуєте собі те місце: «Ледви переїхали межу Орловської губернії, як уже й декорація перемінилась: Замісць ракити понад дорогою красуються високі, розлогі верби; вже

в першому селі Чернигівщини хатки біленькі!, укриті соломою з димарями, а не сірі, рублені і необмазані хати; одяга, мова, твар — все як єсть інше. Уся та відміна — стає на протязі двадцяти верстов; за одну годину ви вже почуваете себе немов у другій атмосфері...«

Минуло кілька десятків літ, як написав ці рядки Шевченко, а й досі можна спостерегти велику відміну у вигляді придорожніх сіл і їх людності, коли переїхати широчезним, обсадженим у два ряди великими, старими вербами, київо-московським шляхом з Орловщини в Глухівщину. Старий отой шлях! Кого тільки не бачив він на своєму віку! Їздили по ньому гетьмани з Батурина і з Глухова в далеку Москву; везли цим шляхом закутих у кайдани Многогрішного й Самійловича в далеку неволю. Їздили ним на поклін цареви Бруховецький, Мазепа і всі гетьмани по ньому. Везли цим шляхом Дорошенка в почесне заслання; мандрував цим шляхом наш незабутній Кобзар і в останнє проїхав ним на Україну в дубовій труні під червоною китайкою. Тепер старий шлях — тихий та безлюдний; заріс травою і тільки по середині вється покрученуо смужкою чорна втоптана колія та коли-не-коли пробіжить сюди дорожкою панський економ, або ліниво тюпає коняка, запряжена у віз, на якому куняє дядько. Минулися часи, коли день і ніч безпереривно тяглися вози, ридвани, почтові брички, нескінченою чередою йшли прочане... Залізниця перепинила увесь той рух.

На 15 верстов до Глухова велике село — Єсмань, на річці тієї ж назви. Колись це була перша

поштова стація на українській території, як їхати з Московщини. Кулішуважав річку Єсмань границею між Московчиною й Україною і нераз згадує її в своїх віршах, а російську літературу називає іноді »заєсманською літературою«. Куліш, як відомо, був родом із Глухівського повіту і через те знав тутешні місця. Але коли ви не тутешній і ніє знаєте, що цей рівчак, через який ви переїхали по стареньковому, з танцюючими бальками, мов клявіші розбитого фортепіана, містку, — єсть сама славна Єсмань, то вам ніколи не спаде на думку, що оце проминули той самий кордон, що ділить дві нації, дві історичні культури! Знати — міцна була наша стара культура, коли ще збереглися її прикмети, не дивлячись на всі заходи від часів Петра I і до нинішнього дня, заходи, які знайшли собі синтезу в признанні російського міністра внутрішніх справ, що: »правительство, начиная съ 17-го столѣтія, постоянно боролось противъ движенія, извѣстнаго подъ именемъ украинскаго и олицетворяющаго собою идею возрожденія прежней Украины...«

Тепер може не почуєте чистої української мови, не почуєте старої пісні, але вам відразу кидається у вічі величезна відміна в побуті, в культурі, помічена ще Шевченком. Навіть не разговорившись з людьми, бачите іншу вдачу, інший склад психіки. А як розбалакаєтесь з єсманцем, то довідаєтесь, якої він невисокої думки про своїх сусідів орловців, як вони нечисто й неохайно живуть і їдять, які вони негостинні, та як погано лаються, — зовсім те саме, що казав колись Полянин про своїх сусідів — Деревлян, котрі жили зві-

ринським робом і »ядяху вся нечисто«. Почуєте, що єсманські »хочли« ніколи не женяться на »кацапках« і навпаки. Не дуже-то гарної думки Й Орловець про »хочлів«, спитайте-но лиш його! За те даремно будете шукати в глухівського »хочла« національної свідомості, — тільки й того, що відріжняє він себе від »кацапів«.

От проминули Єсмань, зіхали на горбок і здалеку блиснули перед нами золоті бані й високі білі дзвіниці церков гетьманської резиденції. Глухів стоїть на високій площині так, що видно його з усіх боків здалеку, на 15—20 верстов. Серед повітових міст Чернигівщини Глухів займає не останнє місце. На 20.000 людности в ньому до останніх часів існували: гімназія, учительський інститут, дівоча гімназія, 6-ти клясова реміснича школа, нижча хліборобська. Дві досить гарно опоряжені больниці¹⁾) — міська й земська, публична бібліотека (дуже непогана, зі значним українським відділом), невеликий історичний музей при бібліотеці, безплатна бібліотека-читальня товариства тверезости — такі культурні інституції. Чимало камяних будинків, мостова²⁾) на всіх головних улицях, городський сад, кілька скверів, два монументи (Румянцева-Задунайського, першого »малоросійського« генерал-губернатора, і Терещенка) — все це надає Глухову досить показний вигляд. Проведено повз Глухів і залізницю (вуzyко-колійну). Глухів — батьківщина відомих »цукрових королів« Терещенків; він зазнав від своїх земляків-міліонерів чимало добродійств: вони збудували хлопячу й дівочу гім-

¹⁾ Шпиталь. — ²⁾ Брук і хідник

назію, чотиро-клясову школу-приют для хлопців, ремісничу школу, шпиталь, нарешті прекрасну церкву під золотими банями — копія Володимирського собору в Київі. Ця церква панує над усім містом і надає його панорамі імпозантний вигляд. Правда, збудовання цієї церкви повело за собою зруйновання старої Анастасієвської церкви, що стояла поруч (»щоб не псувала вигляду«), церкви, поставленої гетьманом Скоропадським. На місці її поставлено в кінці 90-их років минулого століття муровану каплицю.

Поки не було кругом залізниць, Глухів грав ролью важного торговельного пункту, переважно транзитної торговлі збіжжем. Коли пройшли кругом залізниці, він цю роль втратив. А як провели з Ворожби вузько-колійну залізницю через самий Глухів, то зовсім занепала в ньому всяка гуртова торговля; кождому значнішому покупцеви вигідніше стало їхати до Харкова або до Київа і там собі придбати те, що треба, ніж купувати на місці з других рук і гіршого гатунку. Торговельний рух затих. Не буяє в Глухові й життя громадсько-культурне. Хоч шкіл багато, але місцевої інтелігенції мало; мешканці Глухова наскрізь перейняті духом тієї »обивательщини«, від якої завертає голову й нудить кожду свіжу людину. Гра в карти по клубах, танцювальні вечірки, кінематографи — ото ѹсі розваги глухівчанина до недавнього часу.

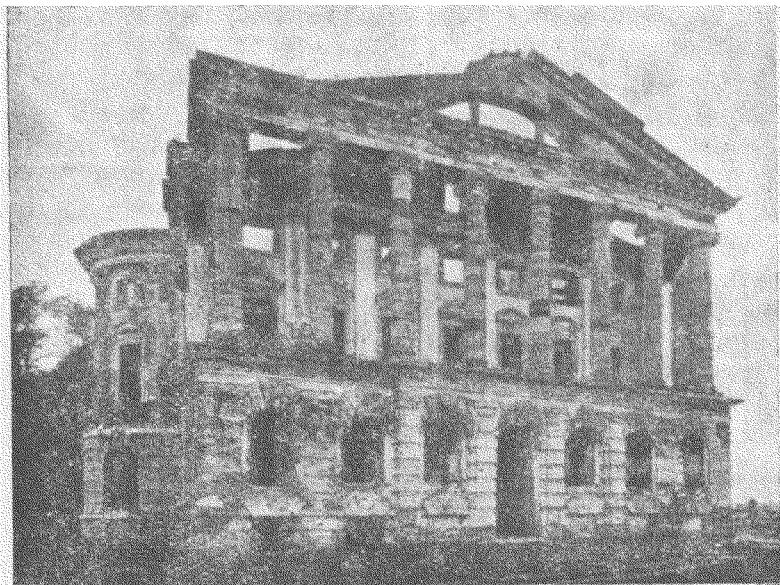
Через увесь город простяглася Київо-московська улиця, головна артерія міста; кінчається вона старою кріпостною брамою, яка збереглася досі з частиною мурів. На цій улиці стояли важніші міські й державні інституції, »присутственный мъ-

ста». Хто з городян знає, що збудовано ті »мѣста« з останків руїн Малороссійської Колегії, величезної триповерхової камениці, так мальовничо описаної Кулішем в його романі: »Михайло Чорнишенко«. Будинок Колегії здавався українцям XVIII століття одним із найбільших чудес у світі і згорів разом з усім Глуховом під час згубної пожежі 1784 року.

Проти »присутствій« — в невеликому деревляному будинку — аптека з написом: »существуетъ съ 1757 года«, значить від часів Кирила Розумовського. Колись Глухів був значним і гарним містом; недурно він вразив так московського попа Леонтія Лук'янова, який переїздив сюди в 1701 р. Й записав у своїх споминах: »Городъ Глуховъ земляной, обрубъ дубовый, вельми крѣпокъ, а въ немъ жителей вельми багатыхъ много пановъ; и строеніе въ немъ преузорочное, свѣтлицы хороши; палаты въ немъ полковника стародубскаго Миклашевскаго — зѣло хороши; рядовъ (крамницъ) много. Дѣвичей монастырь предивенъ зѣло. Соборная церковь хороша. Очень зѣло лихоманы хохлы затѣйливы къ хоромному строенію... Другово вряд ли такова города сыскать лучше Кіева строенiemъ«. Але від усього цього »преузорочного строенія« залишилось тепер дуже небагато: дві-три старі церкви, серед них Миколаївський собор, перед яким на майдані збиралася козацька рада і обиралися »вольними голосами« гетьмані. Там, де стояв жіночий монастир, що вподобався так Лук'янову і де ігуменею була стариця Магдалина, мати гетьмана Мазепи, тепер жидівські різниці і стайні кінних стражників. Тільки мала ветха кап-

лиця на місці вівтаря свідчить, що колись тут інакше було.

В північно-західній частині Глухова збереглися
вали колишнього глухівського замку, в якому від-
сижувалися в 1663 році козаки-лівобережці в облозі
від польського війська з самим королем Яном-Ка-

Руїни палати гетьмана Розумовського в Батурині

зимиrom на чолі. Тут під валами розстріляли по-
ляки славного сподвижника Хмельницького — пол-
ковника Богуна, який не схотів приймати москов-
ського підданства і зостався при Польщі, а вона
Йому так віддячила! За валом, у низу понад Єсманю,

починається передмістя — Веригин. У XVIII столітті це була аристократична частина Глухова. Тут жила уся значна українська старшина і сам гетьман. Розумовський, хоч не любив »гнусноє місто Глуховскоє«, але завів тут двір, що був копією єлисаветинського двору в Петербурзі. На той час у Глухові перебувала постійна італійська опера, були два французькі пансіони для дітей »благородного малороссійського шляхетства« і книгарня. Наступник Розумовського, малороссійський генерал-губернатор Румянцев-Задунайський, розбив над широким єсманським ставом англійський парк. На старинному плані зазначено симетричні алеї й штучні ставки цього парку. Від того всього тепер з осталися дуже незначні сліди в садибі міщанина Кукси на Веригині. Збереглася ще й назва »греблі Скоропадського« на Єсмані.

Я згадав за глухівський музей. Початок йому поклали колекції й бібліотека небіжчика Миколи Шугурова, пожертвовані місту його удовою. Музей міститься в читальній салі при публичній бібліотеці. Старовини поки-що мало: кілька портретів; малюнків, дещо з козацької зброї, монети, черепки, металеві речі з розкопаних на території Глухівщини городищ і таке інше. Бібліотека не дуже велика, але вся зложена з книжок з обсягу українознавства.

Через здоровенну камяну браму спускаємося на Веригин, переїздимо широченну площу-ярмарковище і виїздимо на широкий шлях. Довго ще мріють позаду білі глухівські церкви і золоті бані терещенківського собору. Дорога веде до Кропивницького. Монотонно брязкати дзвінки початового віз-

ка. Глухів із його спогадами про гетьманські часи зникає з очей.

II.

ТИХИЙ ЗАКУТОК.

(Петро-Павловський монастир).

Петро-Павловський монастир звуть глухівським, хоча стоїть він аж 22 верстви від міста Глухова. Свідомо вибрали фундатори монастиря цей чудовий закуток, де сама природа — сплела роскішну оправу, в яку людина поставила діло рук своїх — гарні муровані будівлі монастиря. На високій горі понад річкою Клевеню, яка віddіляє українську Глухівщину від московської Путивельщини, весь у зелені, наче намальований, пишається монастир із трибанною стрункою церквою, оточеною купою струнких тополь, білими мурами й будинками. З права й з ліва дубовий ліс. Гарний вид на монастир з низу, від Клевені, а ще кращий, коли станете в малій деревляній альтанці над самою кручею: на трицять верст стелиться перед вами зелена долина, на близчому фоні котрої срібною змійкою вється Клевень. У далечині мріють села з білими церковцями й синіють ген далеко на обрію надсейменські гаї. Хтось із великим мистецьким смаком обібрав це місце для тихого монастирського життя. Далеко від людних городів, серед величної й принадної природи, в спокою зеленої дібрובי, можна було дійсно віддійти від сусти житейської і віддатися життю духа.

Малолюдний, вбогий і тихий монастир мало хто знає й відвідує, а хто й буває тут, то ледви чи багато з тих знають, що історія його тісно звязана з цілим рядом визначних діячів Гетьманського періоду нашої минувшини. Знають монастир і відвідують здебільшого тільки селяне окінчних сіл, та й то у великі хіба свята. Людно буває в монастирі раз на рік, у день Петра й Павла в літку, коли на майдані коло монастиря відбувається веселий ярмарок, на якому ведеться жвавий торг вівцями і всякою іншою худобою.

Монастир не має дуже давніх споминів. Коли саме його засновано — невідомо. Перший раз згадується він у документах 1593 р., але справжній його розвиток належить уже до часів по Хмельниччині. Він тішився особливою ласкою гетьманів і майже кождий з них, починаючи від Виговського, давав йому універсали на грунти, млини, на цілі села, і скоро Петро-Павловський монастир зробився одним із найбогатших на цілу Гетьманщину. Уже 1658 року Виговський видає універсал: »Поглядаючи на убозство монастира св. апостолів Петра і Павла і братії при нем зостающей, теж і на щоденніїх праці, котрії за нас і все войско запорожское Господа Бога благають, чого і далі од них жадаючи, надалисъмо їм села Холопково і Баничі і млинок на ріці Клевені стоячий.«

Бруховецький 1664 року підтверджує володіння тими маєтностями. Але цього року налітає на тиху Глухівщину хуртовина: сам король Ян-Казимир прийшов із військом з-за Дніпра, щоб повернути назад до Польщі лівобережну Україну. Він обложив Глухів, але не міг його добути, і під

глухівськими валами поляг славний полковник Бонун, звісний ворог Московщини, який сполучився з поляками, аби тільки Україна не була під царською рукою. Своє останнє пробування на лівобічній Україні позначили поляки руйнуванням краю; спалено тоді й Петро-Павловський монастир.

Але як тільки пройшла чутка, що тогобічна й сьогообічна Україна знову злучилася в одних руках у гетьмана Дорошенка, монастирські отці зараз-же вдалися до нього і він видав їм універсал на попередні монастирські грунти, »не нарушаючи привелеїв од монархів і універсалів од антесесорів наших, але ониї сим універсалом апробуючи«.

Та недовго панував Дорошенко на Лівобережжі: Дем'ко Многогрішний відірвав від нього з початку Сіверщину, а тоді й увесь лівий беріг Дніпра. Прочувши про нового пана, ченці вдаються зараз до нього, і він — »взгляд міючи на утрапленіє ігумена о. Биковського і всіх законників, котрії сих часів воєнних за наступленієм под Глухов войск і междуособниї брані зо всіх монастирських добр і достатков винищені зостали« — надає монастиреви окрім попередніх маєтностей, ще й нові. Щедрою рукою надає грунти монастиреви Самійлович, а особливим його добродієм стає Мазепа.

Року 1694 прибуває в Петро-Павловський монастир новий ігумен, не старий ще, але відомий вже своїми літературними працями — Дмитро Туптало (пізніше звісний під іменем Дмитра Ростовського), який заходився відновити монастир, ушкоджений війною. Він збудував камяний собор, котрого прекрасна українська архітектура так гар-

монізуючи з оточенням природи, являється тепер головною оздобою всієї монастирської будівлі. В монастирі й досі показують старе євангеліє з 1681 року; в нього вліплено власноручну умову святителя Димитрія з підприємцем на будування церкви. Але не тільки господарськими справами клопотався вчений ігумен. За три верстви від монастиря понад Клевеню й досі росте густий дубовий ліс. Він належить монастиреви. Тут збудував собі св. Димитрій келію й на самоті віддавався літературній праці, пишучи свої славетні »Четії-Минеї«. Монастирський »Скиток«, із маленькою церковцею, двома хатинами й пасікою, вартий того, щоб відвідати його, бувши в Петро-Павловському монастирі. Його окраса — чудова алея зі спуском до Клевені, де в низу в ярі криниця.

Не довго пробув св. Димитрій в Петро-Павловському монастирі. Він перейшов до Чернігівського Єлецького монастиря. Вченого дослідника замінив новий ігумен, Мелетій Трофимович, людина зовсім іншої вдачі. Це також був дуже діяльний ігумен, але діяльність його обернута була на справи господарські. Дбав він і про нові ґрунти й млини, про записи на монастир, будував нові будівлі. Не цурався він, видко, й земних утіх; зберігся його лист до однієї пані сусідки, де він прохаче прислати йому в дарунок »болачку пива добренського, висталого, тоненького — на постний посилок«. Господарний ігумен двічі нагадував пані Забілиній про її »обітницю« прислати йому в дарунок ту ю »бочалку пива«. Мелетій правив монастирем на початку XVIII століття. Минали роки. Все збільшувалося »послушенство« селян своїм державцям,

чи то були окремі особи і старшини, чи колективи, як монастири. Селяне пробували протестувати, але нічого з того не виходило; помалу на Гетьманщині встановлялися кріпацькі порядки. В 1724 році селяне, піддані Петро-Павловського монастиря, »невідомо ради якої причини завзявиши перед себе яковуюсь шатостъ і огурство, належитої повинности і послушенства не хотіли oddавати«, але генеральна канцелярія строгими приказами навернула їх до послуху. Мінялися часи, мінялися люде. Серед галерії маловідомих і звичайних рядових ігуменів на-при кінці століття в Петро-Павловському монастирі стала на чолі знов яскрава фігура. Це був Мелхиседек Значко-Яворський, знаменитий діяч Правобережної України.

Він був ігumenом у Мотронинському монастирі, що заховався серед густого ліса в Чигиринщині. Мелхиседек боровся за волю православної віри і пробував з початку лєгальних шляхів. Він оббивав пороги у Варшаві, випрохував у короля грамоти й накази про свободу віри. Іздив і в Петербург до Катерини. Але на далеких »кressах« польська шляхта й польська адміністрація не дуже то слухала королівських наказів. Мелхиседека, як провідника православної опозиції на Україні, хапають заковують у кайдани і везуть на суд у Київське Полісся. Тут постановлюють його живцем замурувати. Але він і без того був пів мертвий від тяжкої неволі. Страшну кару припинили. На щастя, серед сторожів знайшлася добра душа, свій-же українець, козак Лещенко. Він добуває і крадькома передає вязневи паперу, замість чорнила товче порох із водою, і писаний таким чор-

нилом лист козак везе в Переяслав до єпископа Гервазія Линцевського. »Владико святий — пише Мелхиседек — бідно стражду. Смертно болен, в желізах жестоких, не маю нічого«. За допомогою своїх людей удається втекти з тюрми. Мелхиседек іде до свого монастиря, де на той час серед послушників перебуває Максим Залізняк. Вибухає грізна Гайдамаччина і в народі йде чутка, що отець ігумен благословив гайдамаків на повстання. Звідси повстала опоетизована Шевченком лєгенда про вози зі »свяченими« ножами. Останній народній рух за волю скінчився трагічно. Під Коднею, недалечко Житоміра, замордовують сотні гайдамаків, а головного ватажка Гонту карають страшними рафінованими муками. Мелхиседек Значко-Яворський тікає на лівий берег і тут, у тиші Петро-Павловського монастиря, доживає віку. Він буде муровані келії, браму з церковцею, кругом монастиря, замість старої деревляної, ставить кам'яну стіну. Від братії вимагає строгого життя по уставу, лікує народ, який сходиться до нього з усіх усюд. Поховано Мелхиседека 1800 року в головній церкві церкві біля південного входу. В ігуменських покоях висить його портрет: оглядна повна постать, із патерицею в руках, у невеличкій чернечій шапці. Обличчя суворо-спокійне й поважне.

Тепер монастир не має вже ні ґрунтів, ні маєтків. Не має він ні таких святощів, які-б приваблювали богомольців і давали-б значні прибути. Монастир убогий, малолюдний і дуже неохайній. Братії мало, життя сонне й тихе. Ігумени подавлені господарськими клопотами і ніхто в монастирі

не цікавиться тим, що так приваблює археольога й туриста. Самітно шумлять своїми широкими вітами клени й дуби в «Скитку», і стає зрозумілим, чому саме цей затишний закуток вибрав Дмитро Ростовський, щоб у повній самоті й спокою скласти свій грандіозний твір, який придбав йому таку широку славу по всій Україні й Московщині.

III.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ.

Труби трублять въ Новѣградѣ,
стоять стязи въ Путивлѣ, Игорь ждеть
мила брате Всеволода...

(*Слово о полку Ігоря*).

Маленький парохід уже цілу добу посувався в гору Десною від ст. Макошина, лібаво-роменської залізниці. Помалу наближаємося до столиці сіверської України, до старого Новгород-Сіверська. Уже кілька десятків верст їдемо під височеним правим берегом, на якому мальовничо розкинулись білі хатки сіл і хуторів. Ще ранком проминули Вишеньки з пишною палатою Румянцева-Задунайського; Мезин, що вславився тепер на весь світ, відколи професор Хведір Вовк одкрив тут останки людського житла палеолітичної доби, старокамяного віку; Дехтерівку, де була головна кватира Карла XII після злучення з козаками Мазепи; Пирогівку, де в останнє билися козаки з поляками на лівому березі... все місця з голосним історичним іменням!

Нарешті показався і сам Новгородок, як його звуть околичні селяне. Панорама Новгородка здалеку, зза Десни, зовсім нагадує Київ високими горами, величезними церквами, зеленню садів і гаїв. Але як тільки ви підійметесь крутою уличкою в гору, всяка ілюзія щезає: перед вами звичайний, бідний повітовий город, у якому немощені улици, маленькі хатки, а кожда нова людина звертає на себе увагу всіх перехожих.

Город убогий, торговлі ніякої, ні фабрик, ні заводів, як що не рахувати державного горілчаного, костопальні, та ще двох-трох дрібненьких заводів. Тоді, як інші городи виростають, розвиваються, Новгород-Сіверський застиг на одному місці. Таким я знаю його вже двацять років. Не оживила його й залізниця, проведена кілька років тому з півночі від Новозибкова.

На всьому лежить печать якоєсь тихої патріярхальності. На улиці з вами здоровкаються незнайомі люди, як у селі. Взагалі на тих широких улицих порожно й безлюдно. По крамницях сидять сонні купці, і коли зайдеш до якої небудь крамниці, то радіють, здається, не стільки покупцеви, скільки взагалі свіжий людині, з якою можна побалакати про це, про те. Не встиг я розташуватися в убогій кімнаті »заїздного дому«, як до мене у вікно з улиці заглянула ярмурка »мішуриса«, а зараз потому зявився і він сам питуючи, чи нема яких доручень... Слідом за ним прийшов папіросник. Коли я виходив з дому, знов якась убога постать предложила свої послуги — провести на почту, до крамниць...

Міщенство Новгороду-Сіверського — особли-

во жидівське — дуже вбоге. Сама голота. Та й з чого прожити усім тим мешканцям нового гетта, що туляться по кілька родин в одній хатинці по нагірних уличках і проулках, з чого їм вижити тут, де так дешева людська праця, та й нема до чого її приложити? Голий біля голого мало чим поживиться.

Коли Новгород-Сіверський з ранги генерал-губернаторства й намісництва спустився зразу на щебель повітового міста, то в нього від старої величі, окрім собору й монастиря, зосталась тільки гімназія, заснована ще 1783 року. Від того часу Новгород жив цією гімназією, її інтересами; його добробут, його надії й радощі були тісно звязані з долею гімназії. На головній улиці, прикрашений мурованою »брамою« (з часів переїзду Катерини II), серед безконечних пустирів і скромних деревляних будиночків, повстала подовгаста камениця на два поверхи, державного, жовтого з білим, коліру. До цієї камениці звозило дітий українське панство з північної частини колишньої Гетьманщини, для котрої новгород-сіверська гімназія була тим, чим для півдня був ніжинський ліцей князя Безбородька. Кілька поколінь старшинських нащадків здобуло освіту в цій гімназії, а город цілих сто років оживав в осені, з приїздом, »паничів«, і завмирав літом, коли вони розїздилися. По гімназійному дзвінку — що скликав школярів, — у городі рахували час.

До історії нашої культури новгород-сіверська гімназія вписала своє ім'я тим, що у ній вчилися: Михайло Максимович, Панько Куліш, Михайло Чалий (біограф Шевченка), Кость Ушинський і кіль-

ка менше видатних діячів. У 60-ті роки гімназія була якийсь час певним осередком українського руху. Тоді тут учителювали Метлинський (брат професора Амвросія Метлинського) і Лоначевський; в актовій салі гімназії уряжалися українські вистави й концерти. Хором керував Опанас Маркович, що служив тоді в Новгородку в акцизі. Серед молоді жваво розходились українські книжки й метелики.

Та все на світі минає. Кругом повідкривалися середні школи. Новгородок, який оминули залізниці, опинився в глухому закуту. Число учеників гімназії почало меншати. Місце дворянських дітій заступили »разночинці«. Замість 600 учеників, як рахувалося їх число ще в половині минулого століття, стало 200—250. Гімназія зробилася притулком усіх вигнанців та екстернів, які збігалися з усіх усюд, прочувши про »гостинність« директора Р-ра, аж поки не дізналося начальство й не перевело його в Лубні. Нарешті 1909 року, наче не бажаючи пережити своїх кращих часів, згорів будинок гімназії; зайнявся перед зими в тріскучі морози і ледви пощастило гімназистам вратувати стару, дуже коштовну бібліотеку. Довго потім не відбудовувалася гімназія і новгородці вже почали боятися, щоб часом не закрили їм гімназії...

В бакалейно-гастрономічній крамниці, певно пізнавши в мені приїзжу людину, показали мені історію Новгород-Сіверська, невеличку книжечку М. Рклицького. Значить, новгородці таки свідомі колишньої слави свого рідного міста! Це не скрізь трапляється.

Новгород-Сіверський — один із найстарших

городів України. Невідомий співець прославив його в своєму »Слові о полку Ігоря«. В середні віки боролася за Новгород Литва з Москвою. Зазнав він тоді латино-польського впливу. Досі ще в назві підгороднього села »Доматканов« та в називі однієї гори над Десною »Кляштор« — чуємо відгук істнування тут колись Домініканського монастиря.

В XVIII столітті, коли з усією Лівобережною Україною перейшов Новгород-Сіверський під московську окупацію, зробився він сотенным містом Стародубського полку. Вславився він тоді своєю друкарнею, заложеною чернигівським архиєпископом Лазарем Барановичем. Тут зібралась остання козацька рада, що назавжди закріпила підданство Москві Лівобережної України і обібрала гетьманом Демка Многогрішного. В останнє прогреміло на широкій історичній сцені ім'я Новгорода за часів Шведчини. Від того часу Сіверщина »на віки заснула.«

Памятками колишнього минулого зосталися старі церкви, на першому місці величний собор і монастир. В останньому поховано міністра народної освіти Розумовського, гетьманового сина. А на цвинтарі лежить теж знаменитість: інок Євфимій, той, що бувши в Смоленську архимандритом, зустрів Наполеона з хоругвами й іконами. За це його потім заслали на покуту до новгородського монастиря.

В Новгород-Сіверському дуже гарна камяна народня авдиторія, земська книгарня, де я побачив чимало й українських видань. В городському

саді, невеличкому але мальовничому, в фос літнього театру — великий портрет М. Заньковецької.

Прочув я, що в Новгородку поставлено монумент Пушкінови. (Чому і для чого в Новгородку — Пушкінови? Чому хоч би не Ушинському, що виріс тут?). Пішов я подивитися. Сказали — на горі за собором. Блукав ніде не видко. — Та ось там, перейти тільки цим городом! — Напутили добрі люди. Переліз я через тин і чурнув через чужий город. Углядів мене господар і виляяв добрє, — чого товчу йому огірки! Я нарешті перед малим бюстом на вбогому постументі і немало здивувався, — хто це надумав поставити монумент у закутку, трохи не на смітнику, куди нема іншої дороги, як тільки через приватні городи.

IV.

ГЕТЬМАНСЬКИЙ МОНАСТИР.

На шість верстов від містечка Вороніжа, глухівського повіту, серед густого соснового ліса, над болотяною річкою Шосткою, притулився стародавній жіночий монастир, званий — Гамаліївською пустинею.

Звідусіль захований він від людського ока. Тільки в одному місці, як їхати новою залізницею, що йде з Конотопа на Брянськ, у лісовій прогалині заблищають срібні бані високої білої церкви. Бліснуть — і знов сковаються між високими, стрункими соснами. Тим заманюють вони цікавого подорожнього, що проїздить туди й цікаво сте-

жити за всім з вікна вагону, щоби зайшов туди та познакомився із цим закутком.

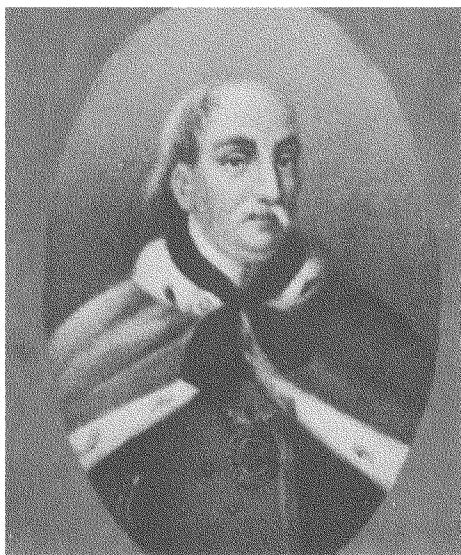
Колись, на двісті років до нас, було тут дуже глухо. Навкруги, на десятки верстов, тяглися пущі й болота. Саме найкраще місце, щоби сховатися від людської суєти і марних спокус цього світа. А одна полянка над Шосткою, серед найбільшої гущавини, так мов навмисне була створена для »пустині«, для чернечого притулку. Так і сталося. На цій поляні »коштом і накладом славне урожоного його милости пана Антона Гамалії, товариша значного войскового, року 1702 м. апріля 14 дня« заложено »пустинку«, а при ній, за благословенням київського митрополита Варлаама Ясинського, збудовано і церкву в честь священомученика Харлампія.

Скоро після того настали для Гетьманщини дуже трівожні й бурхливі часи, яких вона зазнала трохи не ціле півстоліття. Прийшли Шведи; старий гетьман Мазепа — який прислужився українській культурі й вірі православній, побудувавши велику силу церков, шкіл, шпиталів, — пристав до шведського короля і мусів утікати з ним, після нещасливого полтавського бою, в далеку Туреччину, де скоро й закінчив своє життя. Козаки на раді в Глухові обібрали за гетьмана стародубського полковника Івана Скоропадського.

Це була вже стара людина, — поза 60 літ, тиха і лагідна. Приставши попереду до гуртка генеральної старшини, що задумала відласти від Москви і потягла за собою й самого Гетьмана Мазепу, — Скоропадський в рішаючий момент не зважився піти за товаришами й остався пасивним

Цар Петро звелів обібрати »вольними голосами« не Полуботка, не Апостола, але стародубського полковника.

Ставши Гетьманом, Скоропадський корився цареви, хоч іноді й самому було шкода своїх людей, коли доводилося десятками тисяч посылати козаків то на Ладогу, на »канальські роботи«, то на границі Персії... Слізно заступався старий гетьман за своїх козаків, але його мало слухали. Самого його раз-у-раз викликали то в Москву, то в Петербург, і там він проживав місяцями і мусів дивитися то на фаєрверки, то на іноземні куме-

Гетьман Іван Скоропадський.
1709-1722 рр.

дійні дійства, то на те як садовили на паль, або мучили якимись іншими тортурами, нещасних прихильників царевича Олексія та цариці Євдокії. Гетьманську столицю зроблено в Глухові, на самій межі з Московчиною, і тут для »охорони гетьманської особи« поставлений був московський гарнізон.

Звичаєм людий свого часу ясновельможний та його пані були вельми побожні і не забували потреб душі серед мірських турбот і клопотів. Харлампієвська Гамаліїна пустинка, положена в мальовничому закутку, недалеко від столиці (30 верст), звернула на себе гетьманську увагу і на неї стали спадати ріжні їх добродійства і милости. Очевидно, гетьман, чинячи добродійства монастиреви, виконував якийсь свій обіт, бо в універсалі своєму з 1 грудня 1713 року писав: »Хотячи свій обіт скутком привести во ісполненіє і містце уже до фундації того манастиря способноє, іменуємоє Харлампієва пустинка, ізбравши, — млини з грунтами покупили«. А на другий рік гетьман зробився титарем монастиря. Його коштом збудовано велику камяну церкву, високу і простору, на зразок церкви Троїцького монастиря в Чернігові; другу теплу, також камяну церковку, поруч із двоповерховим камяним корпусом келій ігумені, чотири одноповерхові корпуси келій для чорної братії та інші будівлі — усе муроване з каменя. Усе воно стоїть і досі так. Великі пожежі 1738 і 1799 років не могли знищити мурів і ушкодили тільки деревляні частини будівлі.

Так щедро обдарований добродійствами гетьмана монастир прийняв до себе на вічний спокій його тіло. Дня 3-го липня 1722 р. помер гетьман,

повернувши з подорожі до Москви, а 5-го липня тіло повезено в Гамаліївську пустиню. У дневнику генерального хорунжого Миколи Ханенка докладно описано гетьманський похорон і весь церемоніял: »Ішли первій два баталіони солдат од двох полків, при яких офіцери бившіє міли всі фльорами черними поперевязаний; в барабани бито через покровці, іграно на гобоях жалісно. За баталіоном несено значок і хорогов гетьманський в низ к землі обернений. За тим їхали два на конях в панцирах, мисюрках і карвашах з голими шаблями, держачи ониї за конець острія. По них ведено три коні убраних, а потім знову два-ж в панцирах їхали подобним способом, як і прежній. За сим ішли діякони і священики парами, несена булава, бунчук з фльорами в низ обернений, затим тіло на матах, слуги і гайдуки гетьманський несли; а за тілом вже пані з многими женська полу особами, комендант з полковниками Шарфом і Білцером і з многими офіцерами, наші два полковники, чернігівський і лубенський, з генеральними особами, і весь змін многочисленого народа ішли. За тілом же везен балдахим жалобно обитий, шестъма кінми в чорній капи убраними. Як з города вийшли, почали з валу бить з армат, і поки аж за всі подворки опроважено тіло, стріляно в місті. Потім з мар знято тіло і під балдахимом поставлено, і помалу повезено... З сіл тож на тракті до Гамаліївки лежачих виходили священіци процесіями против тіла і погребеніє співаючи церемонії через села провождали... Ночували з тілом на болоті за Слоутом« (село глухівського повіту).

Велична зустріч ждала жалібний похід у Га-

маліївці: вийшли стрічати тіло черниці і багато духовенства, що поприїздило з Києва та з інших міст. Військову пошану віддавали тут не тільки москалі, але й козаки. На дворі монастирському ушиковалися дві сотні козаків — »глуховская і вороніжская«, а коли »остатноє со духи праведними заспівали, началася стрілба перший з армат, яких туда в Гамаліївку із Глухова, з Вороніжа і з Новгородка кількинадцять штук било припроважено«. Труну з тілом вłożено »в склеп в церкві трапезной по правой стороні за крилосом спорований, в котрий вложено камень с таким на нем вибитим надписом: здѣ опочиваетъ тѣломъ рабъ Божий Ioанъ Скоропадський, войскъ Запорожскихъ гетьманъ, сей обители фундаторъ; преставился в Глуховѣ року 1722 мѣсяця іюля третього дня.«

Але даремне шукали ви тепер того каменя: його замуровано під час останнього ремонту в тій-же трапезній церкві, що відбувся кілька років тому. Добре ще, що збереглися таблиці (біля стіни в низу на ліво) над могилими гетьманової Анастасії Скоропадської і її дочки Уляни Толстої. Невеличкі таблиці, з янголами по боках, що держать походні (факлі). Оце стільки й памяти усієї про старовину і про велиможних фундаторів монастиря.

Саме в обідову пору прибув я кіньми до Гамаліївки з Янполя, колишнього сотенного містечка і Мазепиної маєтності. Їхав якийсь час алеєю серед чудових струнких, маштових сосен. Раптом сосни розійшлися, перед очима заблищав став, а за ним на горбочку, серед купи зелені, на фоні тих-же темних сосен — Гамаліївська церква. Протіхали греблю повз млині, подаровані монастиреви

ще гетьманом, і зупинились у монастирській гостинниці з ясними чистенькими світлицями. Скрізь чепурно і чисто так, аж блищить. У номері стародавні канапи, з різаними деревлянimi спинками, а в кутку постіль із периною і купою подушок. На вікнах білі заслонки, на столі свіженька скатертина, скрізь усе вимите, аж блищить. Це не те, що чоловічий монастир, от хоч би й знаменитий, фундований гетьманами, Петро-Павловський монастир недалечко Глухова — там блошиць, там нечисті всякої безліч у гостинниці. А тут не те. Любо глянути! Під вікнами мають головками квіти всякі, яблуні і груші. По стінах висять старовинні гравюри київського виробу 1788 року — велиki такi, кожда уявляє одного з чотирох євангелистiв.

Мiй сопутник — мiсцевий дiдич i добрий знайомий настоятельки. Частенько тут буває i його знають. Стрiнули, як доброго знайомого i зараз побiгли до настоятельки »дoложити« про гостей. Ждали ми добру годину та все поглядали у браму проти наших вiкон, що вела у подвiр'я монастирське; гостинниця стоїть поза мурами обителi, приїзжi мiряне не повиннi закаламувати монастирського спокою спокусами свiта цього.

Ось кличуть нас до матерi-настоятельки. Входимо через старовинну браму на широкий двiр правильної чотирокутної формi; по серединi краєується головний храм. А направо з боку трапезна церква i покоi ігуменi. Кругом тихо i нiби безлюдно. А тимчасом у монастирi 250 черниць, старих i молодих. Питаємо »сестри«, що веде нас, — а де-ж усi сестри? — Старi по келiях сидять, а

Гетьманша Настя Скоропадська.

молоді на роботі. — Справді: кругом по городах — видно з другого поверху покоїв — сила жіночих постатей над картоплею і буряками. Тільки співу не чути: не личить. А он на маленькому подвірі біля »покоїв« за довгим столом сидить десяточ дівчаток, чистять ягоди. Це — малі послушниці. Всі по звичайному вбрані, в хусточках. На другому поверсі стріла нас сама настоятелька Діонісія, в мірі Євдокія Кузина, сєвського повіту, орловської губернії, родом. Не стара ще жінка, з деликатним присмінним обличчам. Дуже привітна, — ні тіні суворости якої або штучної поваги.

Побалакали з початку, як водиться, про господарські справи, про погоду, про дощі, що так пошкодили городині й хлібам, ми похвалили надзвичайну чистоту в гостинниці. Це було присміно настоятельці. Щоб показати, що в неї чепурно не тільки у гостинниці, так мовити-б »на людських очах«, але й скрізь, показуючи згодом монастир, вона повела нас по всіх усюдах, показала пекарню, просвирню, усі закутки господарства. І справді — скрізь так само чепурно й чисто!

Пішли оглядати з початку старовину. В покоях висять ріжні портрети царів, архиєреїв, але старовини усього два портрети; великі на всю стіну — гетьмана Скоропадського і гетьманової Насті. Портрети трохи не на весь зріст. Гетьман держить у руках смушеву шапку з зеленим верхом. Портрети — овальної форми. Між контурами овалю і рамцями вимальовано квіти, під портретами написи, певно зроблені пізніше кимсь із монастирських поетів.

Під портретом гетьмана:

Цѣломудренно, праведно и благочестно онъ жилъ,
Монарху своему вѣрно и храбро служилъ,
Храмъ сей въ честь Бога и обитель отца сооружилъ,
Послѣдній духъ свой Іисусу предложилъ,
На землѣ память и на небѣ славу вѣчную заслужилъ.

Під портретом гетьманші:

Къ Богу благочестiemъ она пылала,
Супругу вѣрность и любовь соблюдала,
Бѣднымъ отраду на дѣлѣ подавала,
Воздвигнуть храм сей помогала,
Вѣчно о себе памятовать приказала.

Ці два портрети — стільки й старовини в усьому монастирі, хіба що іще мури камяні та будівля сама.

Зайшли у головний храм. Окраса його — прекрасний іконостас, різаний з дерева, весь укритий визерунками виноградної лози — як це робили дуже часто в старовину на Україні.

Іконостас дуже високий, на самій горі дерев'яні фігури святих, дуже нагадує собою іконостас головної церкви Видубицького монастиря у Київі. Недавно реставровано іконостас коштом 26.000 карбованців.

На хорах два престоли, там іконостаси не відновлено і вони ледви держаться. Старих ікон немає, тільки у вівтарі за престолом збереглося давнє малювання. Ні чаш старих, ні яких там іще старовинних річей, тільки з десяток риз, дуже гарних, не пізніших кінця XVII віку. Але їм не надають видно ваги, бо з одної старої ризи поздій-мили срібне шиття, щоб перенести на нову ризу.

В монастирі нема голосних святынь і прочан тут буває дуже мало.

Монастир має характер великої трудової спілки. На першому пляні господарські інтереси. Кожде має тут собі роботу: одно вишиваве, друге на пекарні порається, третє на городі копає. Над усім глядить пильне око настоятельки.

Виходимо з трапези, — біля ганку сидить відомий по всій околиці Амрось дурненький, сухий хліб жусє. »А здрастуйте, а дай Боже, щоб живенікі були!« — промовля він свою улюблену казку.

— Дівчата! — гукає одна зі старших черниць до молоден'ких, що у холодку під стіною ягоди чистили, — а ви-б дали Амросику борщику! Амросику! — ти-б зів борщику?

— А зів би, дай вам Боже, щоб живенікі були!

Дівчата дали Амросику якогось ріденького пісного борщику. Говорять трохи не всі черниці українською мовою, з місцевим відтінком. Більша частина їх — тутешні, з околичних сіл. Тільки мати-ігумена з Московщини. Приходять зовсім молоді, ще діти, і просяться до монастиря. Що їх приводить сюди?

В усякому разі не воля від роботи, не безжурне сите життя, бо той сухий шматок монастирського хліба, отої пісний борщик ріденький, доводиться тяжко відробляти на всякій господарській роботі, і в полі, і на городі, і в кухні, — мало чим краще, як десь в економії. І отже щось вабить їх сюди, за високі білі мури, звідки не та-кий уже легкий поворот до світа. Багато, мабуть, трагедій — особистих і родинних, укриває чорна хусточка або каптур! А поглянеш з боку — яка тут благодать: тихо, мирно, порядок. усі працюють —

кожде для всіх, усі для кожного! Хоч і тут є, кому живеться лучше, а кому гірше; панують і тут, поза зверхнім спокоєм, пристрасти всякі, що каламуть життя чернече...

Дзвонили на вечірню, як ми покидали гостинний монастир.

Сонце спускалось за чорний бір і золотило високі бані гетьманської церкви. На греблі сидить Амросик і усміхається до нас.

Юродиві та блаженні — це неминучий акцептуар монастирського побуту. Має такого собі й Гамаліївська пустинка.

V.

ЧЕРНИГІВ.

Чернигів — місто великих історичних споминів. Оповите роскішною зеленою садів, поки що в стороні від залізничних шляхів, тихе губернське місто, він зберіг багато пам'яток минулого, зберіг у значній мірі й власну оригінальну фізіономію, якої не встигли стерти нівеліаційні форми новітньої культури.

Для туриста, особливо для українського, Чернигів має великий інтерес.

Здалеку, з-за Десни, він виглядає дуже гарно. На невисоких зелених горах, на фоні гайків і са-

дів красуються золоті бані старинних соборів, білі мури та високі дзвіници монастирів. Коли ви відете в саме місто, вас приємно вражає велика сила садів, скверів, бульварів, взагалі — зелені. Весною тут просто чудово: соловії співають у центрі міста коло соборів, повітря наповнене пахощами свіжого листя, яблуневого й вишневого цвіту. Перше, що звертає вашу увагу і з чого кожен турист починає огляд міста — це два старинні собори: Спасо-Преображенський і Борисо-Глібський. Обидва стоять поруч, в одній садибі, в осередку міста, біля головної площі, вкритої зеленою травою. Спасо-Преображенський собор одна з найстарших святинь Руси-України: заложив його 1031 року могутній князь Мстислав Тмутороканський, син Володимира Святого. Але не встиг докінчiti. 1036 року, як оповідає літопис: »Мстиславъ изиде на лови, и розболѣся и умре, и положиша въ церквѣ святого Спаса, юже бѣ самъ заложилъ; бѣ бо содѣлана при немъ выше, неже, на конѣ стоячи, рукою досячи«. Закінчено церкву аж кілька років пізніше. В ньому поховано також цілий ряд князів, серед них великого князя Святослава Ярославовича, великого князя Ігоря Ольговича, вбитого киянами в 1147 році, героя »Слова о полку Ігоря« Всеволода Курського й Трубчевського, та князя Михайла, замученого татарами в Орді. Але даремне булоб шукати їх гробовищ: усе зруйновано під час Батиєвого погрому. Зосталися самі стіни. І тільки в кінці XVII-го віку відновлено велиокнязівську святиню заходами й коштом генерального обозного Василя Дунін-Борковського. В 1750 році прибудовано з лівого боку храму другу башту

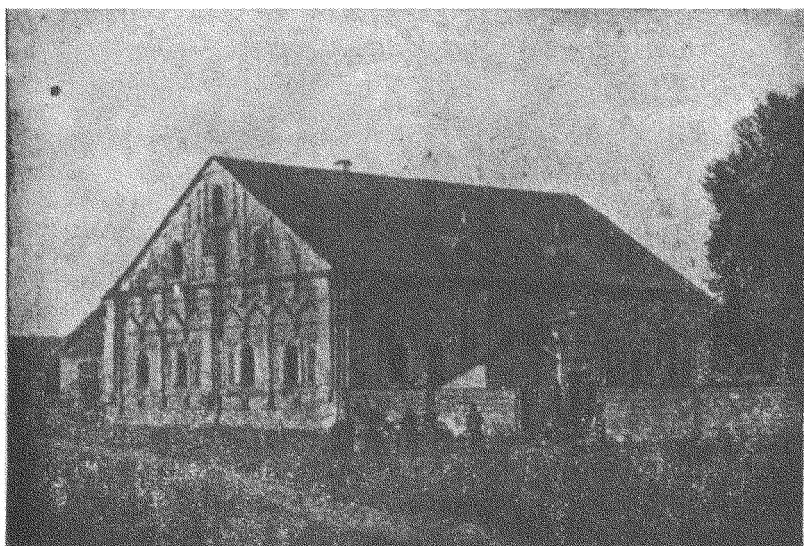
Чернігів — Спасо-Преображенський собор.

для симемрії з старинною баштою на правім боці. Спасо-Преображенський собор зі своїми п'ятьма півкруглими візантійськими банями, вузенькими довгастими вікнами, дуже нагадує старі церкви передмонгольської доби, які збереглися на півночі — в Новгороді й Володимирі. Оригінальний вигляд надають йому дві круглі башти зі спічастими, стіжковатої форми, дахами. Переказ каже, що з поверха однієї з цих башт кинулася в низ княгиня Домінікія, не бажаючи віддатися живою в татарські руки під час Батиєвого погрому 1239 року. Від осени 1896 року лежать в храмі мощі святителя Теодосія Углицького, архиєпископа Чернігівського й Новгород-Сіверського. Вони приваблюють до себе багато прочан.

Ліворуч від Спасо-Преображенського собору стоїть другий давній собор Борисо-Глібський, збудований в першій чверті XIII століття. За польського панування він був повернутий в католицький костел при Домініканськім монастирі. Архієпископ Лазар Баранович знову зробив його православним. Окремо від собору стоїть висока дзвіниця, збудована вже при кінці XVIII віку.

Від цих памяток князівської доби ідемо дивитися на памятки доби козацької. Переходимо зелену площу, на якій раз-у-раз бавляться в мяча школярі сусідньої гімназії й пансіону, і входимо просто на городський вал, який колись був валом чернігівської фортеці, або »Замку« і захищав місто з південного боку. Тепер він обернутий в бульвар і служить місцем для прохідки й гулянок. На валу стоять старі гармати й нагадують про його колишнє призначення. З валу гарний вид на Десну

й далекі задеснянські поля й луги. На валу-ж стоїть і давній будинок XVII віку, який всі звуть »домом Мазепи«. Але в дійсності він має з Мазепою такий лише звязок, що в ньому за Мазепиних часів містилася полкова канцелярія. Тепер переходить уться в ньому губернський архів, який містить

Дім Мазепи в Чернігові.

у собі дорогоцінні матеріали до історії Гетьманщини. Будинок має характеристичну фасаду, усю вкриту ліпним орнаментом.

В Чернігові значна частина державних будинків поставлена ще на початку XIX століття і має характеристичні ознаки стилю т. зв. Олександров-

ської доби, з його класичними карнізами й кольонадою на фронтоні. Такі будинки — гімназії, пансіону при ній, дворянського зібрання, губернського правління, приватний будинок графа Милорадовича. Їх строгі контури й білий колір гарно виступають на фоні зелених дерев.

Та однак найбільше мілує око українця стиль чернігівських старих церков гетьманської доби. Ось при самому вїзді до міста, через дорогу від старого валу, Катерининська церква, збудована в 1715 р. бунчуковим товаришем Семеном Лизогубом. Її п'ять струнких бань, надзвичайно пропорціональних що до самого корпусу, легко й зgrabно стремлять у гору, надаючи церкві радісний і бадьорий вигляд. В середині міста на базарі, відмежувавшись від нього круглим муром, стоїть Пятницька церква з характеристичними ознаками українського бароко — трикутними фронтонами, густо прикрашеними ліпним вizerунком. Але найцікавіші — з погляду архітектури і звязаних з ними історичних споминів — чернігівські монастирі. Близче до міста, ще в його межах, стоїть монастир Єлецький, заложений р. 1060 в. кн. Святославом Ярославовичем. Не раз його руйнували татари і турки, і аж в 1674 р. обновив його відомий український письменник Йоанікій Галятовський, який був у цьому монастирі архимандритом. Головний храм і дзвіниця, поставлена доволі далеко від нього, збудовані в строго-українському стилі. В Єлецькому монастирі крім Галятовського були настоятелями Теодосій Углицький і Дмитро Ростовський. В монастирі головна свяตиня — образ

Чернігів — Успенська церков Єлецького монастиря.

Божої Матері, про який і літописи й давні письменники оповідають багато чудес.

Ще далі на захід від Єлецького монастиря з верству починаються так звані Болдині гори. Це найдавніше заселена під Черниговом місцевість, уся вкрита курганами, яких більшість розкопали, археологи й познаходили в них чимало памяток передхристиянської доби. Тепер Болдині гори поросли деревами, — дубом, горіхами, березами й уявляють собою чудовий закуток, куди варто спеціально заглянути, щоб помилуватися видами на луги, левади, гаї й на тиху Десну. Звідси найкращі види на Деснянську долину й на самий Чернигів. Під горою притулилася стара Іллінська церковця, поставлена ще в XI столітті. А на горі розкинувся величавий Троїцький монастир із високою дзвіницею, яку видно, їдучи з Києва на 30 верст, і з великим головним храмом, розпочатим будівлею 1679 р. заходами Лазаря Барановича, а закінченим уже Теодосієм Углицьким 1695 р. при щедрій допомозі гетьмана Мазепи. Під головною банею церкви довго зберігався старий напис, який у віршах свідчив про дати її будовання:

Въ рокъ надъ тысяча шесть
Сотъ съмдесять девятый
Априля въ послѣдній день
Храмъ сей святъ зачатый.
Семнадесять лѣтъ здася,
Чемъ не успѣваше,
Дѣло доброе скорбей
Многихъ требоваше.

Дзвіницю, в стилі українського барока, збудовано аж пізнійше — в 1778 році.

Троїцький монастир у другій половині XVII

Іллінська церковця під Черниговом.

віку зробився значним культурним огнищем на лівобережній Україні. Заходами того-ж Лазаря Барановича тут заложено друкарню, яка постачала книжки на всю Україну. Цілий ряд видатних творів Галятовського, Барановича, Стефана Яворського, Дмитра Ростовського, Йоана Максимовича та ін. випечатано в цій друкарні, крім того багато підручників і ріжних книжок церковного змісту. Тяжкий удар культурній роботі Троїцької друкарні завдав цар Петро I, заборонивши 1720 р. друкувати книги українською мовою й наказавши всі рукописи перед друком відсилати до цензури в Москву й Петербург. Всі видані перед тим книги заборонено продавати. Доконала друкарню цариця Катерина II, причепившись знов таки до відмін і »несходствъ противъ московской печати«. Монастир зазнав на собі великих добродійств гетьмана Мазепи. Окрім того, що він дав кошти на будування головної церкви, найкрашої й найбільшої з усіх чернігівських церков, гетьман справив на свій кошт чудової різьби іконостас у ризничній Введенській церкві. На цьому іконостасі збереглися до нашого часу герби Мазепи. Він-же щедро обдарував монастир маєтностями, млинами й перевозами.

Біля головної церкви поховано нашого поетабайкаря Леоніда Глібова. На могилі дуже гарний мармуровий памятник. З одного боку портрет поета й написи з іменем і датами, а з другого вибито слова Самійленка:

Ласкавим голосом пісень ти нам давав
У наше чесне діло віру,
І голос радощів й надії провожав

Твою тепер розбиту ліру.
І от замовк твій глас, погас промінь ясний,
Що в темному світив околі,
Але не вмре поет у памяті людській!
Згадаємо тебе в недоленці лихій
І в кращий час нової долі.

На високій горі, відділеній яром від монастирської обителі і вкритій кучерявими дубами, понад Деснянським лугом, розкинулось невелике кладовище. Тут дві дорогі для українця могили: Опанаса Марковича і Михайла Коцюбинського. Над Марковичовою могилою поставлено 1899 р. громадським коштом памятник — металевий хрест на камяному постumentі, й прибито таблицю з написом, кого саме поховано. Але тої таблиці вже нема, її вирвала рука якогось хулігана. Та все ж таки могилу Марковича знайти можна по ознакам: вона стоїть над кручею, в її головах два старі дуби. Але вже ніяким способом не можна знайти могили Коцюбинського. — На ній нема ніякісінького напису, не знаю, чи єсть хоч деревляний хрест; а від часу смерти письменника пройшло вже кільканадцять років...

Саме під кручею, де Марковичева могила, стоїть давня Іллінська церква, яка збереглася від домонгольських часів. Був тут і монастир, заложений ще Антонієм Печерським, коли він утік на якийсь час з Київа від гніву князя Ізяслава. Монастир зруйнували татари, а відновив його аж у 1649 році чернигівський полковник Степан Пободайло. Він був першим титарем обновленого монастиря. Але через двацять років після цього Лазар Баранович переніс монастир на гору, і замість старого Іллінського, повстав Троїцький мо-

настир. Від Іллінської церкви і аж до головного храму в Троїцькім монастирі йдуть старі печери, де жили ченці від Антонієвих часів — аж до татарського погрому. Тепер у тих печерах є три підземні церковці, окремі келії й коридори.

З Троїцького монастиря їдемо через увесь город, аж на другий кінець його, подивитись на музей української старовини В. В. Тарновського. Хоч лиха доля загнала його, Бог зна куди, аж на самий край міста, в далекий кут, де вже починається підгороднє село Бобровиця, але варто задля музею Тарновського туди помандрувати, варто навіть задля його одного спеціально в Чернігів поїхати, бо це-ж поки що найкращий національний музей на Україні. Минаємо будинок духовної семинарії, збудований ще відомим Павлом Полуботком, коли він був полковником Чернігівським, переїздимо через річку Стриженъ по Красному мості, з яким звязана лєгенда, наче на ньому колись провалився в пекло разом із каритою, шістьма кіньми й машталіром, генеральний обозний Василь Дунін-Борковський. Їдемо улицею, яка по обидва боки уявляє з себе безпереривний парк, і підїздимо до одноповерхового камяного будинку готицької архітектури. Це й єсть музей Тарновського.

Кому здається дивним, що такої ваги національний скарб, як музей Тарновського, загнано на край міста і впаковано до тісних і вогких за-камарків, тому мусимо нагадати, що свій музей небіжчик Василь Тарновський подарував губерському Земству з тим, щоб воно дало помешкання й річне удержання музеєви. Пропозиція Тарнов-

ського викликала чимало протестів з боку радників, які не хотіли давати на музей гроший і всячими способами старалися довести, що Земству не слід приймати музею. Коли більшість радних стала все-таки на тому, щоб музей прийняти, то 26 радних склали »особое мнѣніе« проти того. Ці радні здебільшого були родовиті українські пани, представники старих старшинських фамілій... І хоча ці панове не могли зовсім провалити справу музея, то за те вони постаралися запроторити український музей на край міста і обставити його з матеріального боку як найгірше.

Та все-таки і в таких обставинах, і в дуже скромній обстанові, музей робить велике вражіння. Це переважно музей козацької України. Тут бачимо велику колекцію портретів гетьманів, полковників і взагалі козацької старшини. Далі — збірка клейнодів, на чолі яких: чотири гетьманські булави, бунчук, кілька пірначів, козацькі хоругви; роскішний відділ зброї — більше півсотні гармат, луки, сагайдаки, шаблі, рушниці, пістолі; кінська зброя і усяке військове причандалля. Велика колекція річей господарського, домашнього вжитку: кубки, чарки, келехи, поставці, ложки і т. і. Чимало цих річей мають ознаки принадлежності відомим історичним особам, наприклад: дві чарки Семена Палія, чарка генерального хорунжого, відомого мемуариста Миколи Ханенка, чарка й ложка Івана Мазепи, ложка Івана Скоропадського та ін. Багато каламарів і ріжного причандалу до писання. Вбирає в себе очі колекція старої одежі: цілі гарнітури жіночого убрання, контуш гетьманівни, дочки Данила Апостола, сукня Полуботчихи,

пишні золотом і сріблом зоткані слуцькі пояси; богата колекція гаптування й вишивання і всяких жіночих окрас. Старе скло, фарфор з українських заводів; кахлі, килими, деревляні вироби — всі роди народнього мистецтва.

Але справжня краса і гордощі музею — Шевченківська колекція. Тут зібрано по змозі все, що належало великому поетові: його листи в автографах; рукописи творів; малюнки олівцем, акварелі і олійними фарбами; його гравюри й мідяні кліші власної роботи Шевченка; папери Шевченкові і кілька його книг; ряд річей, що йому належали: мальбрет, палітра, фарби, скриньки з малярським припасом, каламар, пера, ножі, боклажка скляна, складаний стільчик, сорочка, червона кітайка, що нею вкрита була труна поетова; колекція портретів Шевченка, бюстів і барелєфів.

Окрім Шевченкового відділу єсть іще менші відділи: Куліша й Костомарова. Колекція великих портретів старих українських письменників і дуже гарна бібліотека з українських стародруків і книжок новіших. Усе те розміщено так густо і так тісно, що ніде повернутися. Кожний куточок, кожний просвіт між вікнами зайнято то шафою, то вітриною, то малюнком. Багато річей зложено до купи. Багато (особливо малюнків) лежить у схованці, бо нема де повісити або покласти. Зимою в музеї холодно страшенно.

Не диво, що серед місцевого громадянства виникла думка перенести музей до осередку міста, приїднавши до нього колекції музеїв Архивної Комісії й Церковно-Археологічного. В першому з цих музеїв між іншим — етнографічні колекції

Чернігівщини. Підшукано вже й помешкання — будинок пансіону хлопячої гімназії. Як що цей проєкт здійсниться, то національний український музей, уміщений у відповідному помешканні, стане окрасою міста, котре могтиме не соромитися нехтуванням цього скарбу, як це єсть досі. Обєднаний музей, до якого мається наувазі перенести й місцеві архіви, стане поважною науковою інституцією на всю Україну.

По Волині.

I.

БЕРЕСТЕЧКО.

Ой, чого ти почорніло,
Зеленеє поле?
Почорніло я від крові
За вольну волю...
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили.

Т. Шевченко.

в історії памятники, які по-
вік віки тревають, бо писані вони живою кровлю.
Одною з найдорожчих і найінтересніших для кож-
дого українця історичних памятників є — поле бойо-
вища під Берестечком. В історії усіх славянських на-
родів не багато знайдеться таких важних, що до
своїх наслідків подій, як ця нещаслива для нас
битва. Порівняти її можна хіба, що з Косівською
та Білогорською битвами. Це був кульмінаційний
момент страшної боротьби Польщі з Україною,

момент високо трагічний, повний потрясаючих епізодів. Як і більшість наших історичних памяток, берестецьке поле з його могилками зоставалося в забутті, не викликаючи нічієї цікавости, аж поки не звернули на нього уваги почайвські ченці, та не заходилися по своїму біля козацьких могилок. Звісно, опоряжаючи ті могилки, ченці мали на увазі свої власні ціли, такі, що з памяттю козацьких героїв може нічого спільногого не мати. Просто додглянули, що от лежить собі *res nullius*, як кажуть юристи, та й скористувалися з неї для себе, бо ті, для кого могилки козацькі найближчі повинні бути — за них не озивалися. Заходами ченців назбирало до купи чимало кістяків, порозкиданих по полю, поховано їх в одній могилі, і над тією могилою мурують тепер церков — усипальню.

Чи добре, чи ні, що не своя, алè стороння, та ще й така непевна рука заходилася коловшанування святих могилок українських лицарів, в усякому разі — на мою думку — це краще, ніж було досі, коли могилки ті стояли без хреста, без памятника усякого, а кости козачі валялися по полу, заважаючи нащадкам-плугаторям орати його... Бодай хоч заговорили про могилки в часописях, почали, хоч зрідка, навідуватися туди вчені, туристи, що від часів Костомарова, здається, ніколи там не бували, а що року, в день поминок, 1 вересня, сходяться на могилки тисячі народу з окolinaх сіл.

Щоб уклонитись дорогим могилкам, та щоб побачити на власні очі, як їх опорядили почайвські ченці (бо про це по часописях подавалися

дуже невиразні і часто суперечні вістки), вибралася на початку серпня невеличка компанія — три нас, українців російських, і один земляк із Галичини. Було це в 1911-ому році.

Раненько виїхали ми з містечка Радивилова (найближча стація залізниці до Берестечка — 28 верст ґрунтового шляху). Дорога йде трохи не весь час понад самим австрійським кордоном; з одного боку Австрія — залізні стовпи з написом: „*Königreich Galizien*“, з другого — російські рябенькі чорно-білі стовпи. Скочив один ступінь у бік, і вже в іншій державі. Та уважай! Он понад шляхом машерує російський дозорець із рушницею, пильно стереже, щоб не перескочив хто за ту ідеальну лінію, що зветься кордоном. У ночі навіть зовсім забороняють їздити цим шляхом.

Берестечко лежить у 3-х верствах від кордону. Місто старе, забудоване в центрі камяницями старого дуже оригінального типу, з трикутною фасадою стріх, з усякими кольонками, та іншими архітектурними оздобами, з товстелезними мурами, наче в якій кріпості.

Пісред містечка, на горбочку, величавий костел, збудований королем Яном Казимиром в пам'ять перемоги над козаками і реставрований в 1801 році одним польським дідичем. На краю містечка, через річку, невелика, теж камяна церква.

Була неділя. На базар зіхалося багато народу. Баби з характеристичним підстриженім волоссям, випущеним назад зпід очіпка, дядьки в обшитих червоною торочкою свитках. Поміж возами поважно похожають сивоусі цехові майстри, в дов-

гих синіх кереях. Ка жуть, що тільки в Берестечку, та ще в м. Степані й збереглися отакі архаїчні типи, мов жива ілюстрація до пісні про Куперяна, славного цехмайстра. Для етнографа чиста роскіш. Наш товариш-галичанин, учений лінгвіст, записав багато слів і форм місцевої мови, що зберегла всю чистоту, незасмічена чужими елементами, і майже нічим не відріжняється від сусідньої Галичини. Українська мова панує тут скрізь, і православні, і католики, хлопці і поважні дядьки, жиди по заїздах та крамницях — усі балакають нею. Приємно вразила мене одна прикмета тутешнього люду — якась статечність і певна культурність, коли хочете. От, скажемо, на базарі: який там великий натовп, скільки-то возів збилося до купи, так, що ні туди, ні сюди, і ні розминутися, ні проїхати, ні навіть пішому поміж возами просунутися. І дядьки гукають, сваряться, але не чув я ні одного незвичайного слова, ні одної поганої московської лайки, навість із пяних уст. Нє дійшла ще сюди, видко, »культура« російська, що так дає себе марканто помічати на Лівобережжі.

Берестечко має за собою не аби-яку минувшість: в XVI віці було воно одним з центрів аріянства на Волині. Була тут аріянська колегія й друкарня. У XVII столітті придбало воно собі ще більшої слави великою битвою 1651 року.

Через містечко пливе річка Стир; з лівого боку (як stati лицем на південь, до Пляшевої, де отаборилися козаки) вона омиває величезну рівну площину, на якій єсть поле берестецької битви. Дорога з Берестечка до села Пляшевої перерізує це поле, що переходить під Пляшевою в болот-

няний луг річки, що теж зветься Пляшевою (впадає у Стир). Отут, понад болотами й мочарами, отаборилося козацьке військо. Боронили його ці болота з заду, але як довелося відступати, то й загубили вони десятки тисяч українських вояків.

Широке, рівне поле, скільки оком глянути, по краях трохи повишається, наче велитенська тарілка. Далеко на обрії мріє ліс. Зза цих лісів від півдня виступило українське й татарське військо і побачило перед собою вже готовий польський табор, що мав позад себе Берестечко.

Зійшлося на широкому полі до пів міліона людей. З одного боку польські лицарі в золоченій зброї, в леопардових шкурах, у струсевих перах, з другого — козаки в чорних свитках і татари в овечих кожухах. Оттут було пекло! Тільки на такому безмежному просторі міг відбутися в перший день бою кавалерійський поєдинок, в якому взяло участь з обох боків 200.000 кінних вояків. Козаки розбили тоді й розпорошили польську кавалерію, завдавши королеви й усьому війську немалого суму. Якби не зрада хана Іслям-Гірея на третій рішучий день бою, то хто знає, що сталося би було потому з Польщею і як-би виглядала тепер карта Європи.

Наближаємося до села Пляшевої. Перед очима зелений луг, і серед нього, праворуч, на горбочку показалася якась будівля з хрестами на стрісі, а побіч неї кілька дощатих хаток. Оце знаменита Журалиха, де сточилася найлютіша битва після того, як покинуті татарами, без гетьмана, (його потягнув за собою хан у полон), козаки два тижні боронилися від кілька разів дужчого ворога.

Коли вже більшу частину війська завзятий Богун встиг вивести вночі через наспіх збудовану греблю, розгромивши корпус Лянцкоронського, що заступив був дорогу, — сталося страшне й несподіване. Хтось гукнув: — »старшина утікає!« І весь табор огорнула паніка. Усе, що було в ньому живого, кинулося через греблю, через воду, через болото, збиваючи з ніг і душачи одне одного. Не помогли заспокоєння Богуна, що гукав з того берега, не помогли умовлювання митрополита коринтського Іоасафа, що хрестом у руці думав зупинити втікачів. Тисячі людей загатили багно й болото, повстали мости й греблі з трупа... А ззаду вдарило на табор королівське військо...

Мізерна болотяна Пляшева зробилася кладовищем для 30.000 наших прадідів. Тоді-то триста молодців не посоромили землі української. Отут, на цій Журалісі, на цьому горбку серед багнистого луга, окопалися вони і бились, як льви; вороги здивовані їх відвагою, обіцяли їм життя, аби тільки здалися в полон. — Не схотів ніхто: покидали у воду гроші, які з собою мали, обнялися по братерськи, і всі полягли за рідний край, знищивши силу ворогів. Зостався в живих один козак, але й той не схотів піддатися, хоч сам король обіцяв йому життя: вскочив у човен і відбивався доти, доки не впав постріляний і порубаний.

На цій-то Журалісі, що зберегла ще сліди окопів, почайвські ченці будують церкву — надгробок. Вона має бути надземна і підземна. Зверху — півкругла вівтарна стіна (»абсида«), 10 сяжнів заввишки. Над нею мають бути бані з хрестами, на самій стіні намальовані будуть образи Й Роз-

пяття. Перед стіною відкритий поміст, під яким в низу, під землею, церква — з братською могилою. Над землею виведено стіни щось на сяжень і накрито деревляною покрівлею. Розставлено чомусь і маленькі бані з хрестами. Підземна церква готова вже. Ми спустилися туди по вогких цегляних сходах. Посеред церкви вимуровано з цегли щось, наче грубу, яка виходить аж у стелю. Оця »груба« насыпана у щерть козацькими кістками. З чотирох боків зроблено вікна за склом, і дивляться на вас черепи козацькі, поблизукоючи білим зубами... В горі над цією »грубою« зроблено склянну стелю так, що можна дивитися на кости й зверху. Весь горбок і підземну церкву в ньому перерізує тунель, виложений цеглою. Ченці пояснили нам, що це для того, щоб коли буває на поминках 1 вересня багацько прочан, можна було одною стороною входити, а другою виходити.

Як що все буде зроблене так, як стоїть у проєкті, то могила - церква буде опоряжена добре. Коштуватиме це по обрахунку 35 тисяч карбованців. Ченці усе нарікали при нас, що нема в них гроший, що, мовляв, жертви на памятник збираються дуже пиняво...

Попитали ми, — а де-ж музей отой, що про нього писалося? Питали також, чи нема книжечки Каманіна про Берестецьке поле, виданої київським воєнно-історичним товариством і роздаваної торік на поминках тисячами. Весь »музей« — невеликий деревляний щит, на якому: турецький меч, шматок рушниці, кілька шматочків іншої зброї та де кілька хрестів і монет. Придивилися ближче, аж серед хрестів отих — хрест 1812 року, а серед монет

— медаль у память кримської війни 1854 року! Оттакий-то музей. І здається можна знайти тут старовини чимало, бо он селяне, орючи свої лани на місцях колишнього бойовища, раз-у-раз викопують то шаблю заржавілу, то мушкета цілого, а то й гармату. Та тільки, видно, треба для збирання музея більше тямущих рук, чим оті, що всякі нові медалі до нього приточують.

На могилках живе кілька почаївських ченців і пара дідів калікуватих та кілька молодших послушників. Ходять зі значками »Союза русского народа«, а говорять тільки по українськи, бо інакше, видно, не вміють. Повиносили й подарували нам кожному по дві книжечки, видані в Почаєві про Берестечко; одна книжечка зветься: »Козацькі могилки подъ Берестечкомъ на Волыни«, а друга, менша: — »Козацькі могилы надъ Пляшевою«. Обидві скомпоновані дуже примітивно, але наскрізь перейняті ненавистю до католицизму, до Польщі, тенденційні і повні історичних помилок. Такою духовною стравою годували почаївські ченці тутешній народ.

З Журалихи пішли ми на »Волицю« і на »Монастирщину«, — такі-ж саме горби серед багнистого луга. Ледви можна було перейти по мочарах. Довелося далеко обходити топкі місця, іноді перепливати човном нешироку, але дуже глибоку Пляшеву. За 260 років місцевість значно висохла; скрізь покопано рови для осушки, — і то таке болото. А що-ж то було тоді, як козаки тут билися! Не диво, що тут сталася така катастрофа...

Волиця — острівець у 4 десятини, весь укритий дубовим лісом. В цьому гайку почаївські ченці,

які тепер скрізь по цих місцях господарятъ, думаютъ заложити скит із таким уставом, щоб жінок допускати сюди тільки раз на рік, — оповідав мені один із ченців, наших сопутників. На »Монастирщині«, де при розкопках знайдено багато козацьких кісток, ченці поставили хреста з написом: »Русский человѣкъ! не забывай этого мѣста. Здѣсь за твою вѣру православную, за русскую землю, сложили свои кости 30,000 козаковъ, избитыхъ въ 1651 году«.

Від »Монастирщини« видно вже й село Острів. Туди й ми попростували. В Остріві — старенька деревляна церква типового штибу з трьома банями, збудована в 1650 році. В ній козаки сповідалися й причащалися перед битвою. Службу Божу правив сам святитель Іоасаф Коринтський, перепоясавши гетьмана Богдана мечем, посвяченім на гробі Господнім в Єрусалимі. В тій-же церкві й поховано його з королівського наказу після того, як поляки забили його, здобувши козацький табор. Але де могила, або її місце — тепер невідомо.

Церковка дуже маленька, притулилася серед зелених кущів; почорніла, перепалає з низу, якось розповзлася. Дзвіниця стоїть окремо, і її ледви видно серед кущів бузку. Церковця козацька доївжає останні дні, бо вже збудовано велику нову церкву, теж деревляну, шаблонового типу. Кажуть, що стару церкву мають перенести на »Монастирщину«, на могилки козацькі. Те ще було-б добре, а то хто зна, яка інакше дожидає її доля. Хіба мало гине в нас всякої старовини, коли за неї недбають навіть ті, кому найбільше, здавалось, личить про це дбати.

Уже вечоріло, коли ми, попрощавшись із ченцями, які увесь час супроводили нас у мандрівці по козацьких могилках, виїздили з Острова. Над Пляшевою курився білий туман, і ледви-ледви маячіли високі вежі берестецького костела. Поки що костел цей — найміцніша памятка нещасливової для нас битви.

II.

ПОЧАЇВ.

Як минемо стацію Здолбуново, місцевість стає все більше та більше ріжноманітною. Зелені гайки чергуються з полями, вкритими плянтаціями хмелю, з цілими смугами червоного маку, а з-посеред гущавини садків і всякого зілля виринають білі хатки чеських кольоній. Тут вони розкинені дуже густо. Ось минаємо Дубно, оточене трохи не з усіх боків болотяною долиною Ікви. На обрії з південної сторони зявляються голубі гори. — Це Кременецький кряж; то Карпати висунули свої передові одроги. Гори тягнуться пасмом, а иноді стирчать окремі горби, стіжковатої форми. Аж ось на обрії зарисувалися граціозні контури почайської Лаври, її собору й дзвіниці. Станиця Рудня; до Почаїва 26 верстов грунтової дороги. Умовляємося з селянином-візником і він береться приставити нас у фаетоні, парою ситеньких коней за досить недорогу ціну.

Шлях до Почаєва зовсім звичайний. Минаємо кілька сіл, переїздимо кілька млинових гребель. Ліворуч видніються гори. Серед них одна висока

і шпічаста — зветься »Божа«. В одному селі на дорозі прибита велика дошка, замальована у три кольори: червоний, білий і синій. На дошці напис: »Дорога на козацкія могилки, гдѣ 30,000 козаковъ пало за вѣру, царя и отечество«. Се вивісив, як потім довідалися ми, місцевий священик. Через отсе село простують хресні ходи з Почаєва на Берестечко.

На кілька верстов до Почаєва починається чудовий грабовий ліс. »Битий гостинець« (шосе) підіймається серед того ліса усе в гору; ось кінчиться ліс, і ми на піdnіжу гори, на якій в усій своїй красі гордо пишається Лавра. Справді, місце і kraєвид незвичайні!

Гора здіймається над околицею на 35 сяжнів і має форму врізаного стіжка. Його верхня площа забудована церквами й монастирськими домами. Все біле, грандіозне, а над усім панує величний собор із золотими банями та висока стрімка дзвіниця. Люде, що обібрали це місце для божої оселі, мали справді великий смак і були безумовно поетами душі.

Переказ оповідає, що вперше оселилися в печерах почайської гори пустельники, які втікли з Київа після Батиєвого погрому. Скорі після того мало статися чудо, про яке оповідає в своїй книзі, виданій у Львові 1665 року: »Небо новое з новими звіздами« Йоаникій Галятовський, і про яке співає псальма:

Пасли пастирі овци на горі,
Зобачили Матір Божу на скалі...
На тій скалі стопку знати,
Де стояла Божа Мати,

Там воду беруть,
Всім вірним дають.

Оця стопа, то перша святиня почайвської гори. Біля тої святині здавна існував маленький монастир, що придбав справжнього значіння і широкої слави тоді, коли збогатився новою святою — іконою Божої Матері. Цю ікону дарувала монастиреви в 1597 році благочестива пані Ганна Гойська, дідичка містечка Орлі; а їй привіз ту ікону грецький митрополит Неофіт. Ця сама пані Гойська подарувала монастиреви землю, ліс і селян, та ще дала йому кошти для заснування друкарні. У той час ігуменом у Почаєві був галичанин Йов Залізо, прославлений у відомій псальмі про »Почайвську Божу Матір«, що її й досі співають лірники по всій Україні. Цей Йов Залізо опорядив монастир, побудував нові храми і будинки. Під його впливом богаті сусідні дідичі, Хведір і Ева Домашевські, збудували в монастирі своїм коштом камяну Троїцьку церкву.

Отець Залізо був не аби-який і політик. До нас дійшов його лист, писаний до московського царя Михайла Федоровича з проханням милостині: »Пожалуй, православний господарю, — пише отець Залізо, — царю і великий князю, нас, негодних богомолців своїх... Удаємося до тебе, господаря нашого, нехай десница твоя до первого вивишеня слави на розширені благочестия, а врагом на посрамленіє тую обитель святую вознесет«. А від грізного Яреми Вишневецького отець Залізо зумів дістати охоронний універсал для монастиря на са-мім Берестечку 20 червня 1651 року, трохи не в переддень нещасливої для України баталії.

Того-ж року й помер отець Залізо, проживши на землі більше ста літ. А через 24 роки сталася відома облога Почаєва турками й татарами, що про неї розповідає псальма:

Ой, зійшла зоря та вечірова,
Над Почаєвом стала,
Виступило турецьке військо,
Мов та темная хмара...
Отець Залізо з келії вийшов,
Слезами умліває:
— Ой, рятуй, рятуй, Божая Мати, —
Монастир загибає!
Ой, як вийшла Божая Мати
Та й на хресті стала,
Кулі вертала, турків вбивала,
Монастир рятувала.

Коло підніжка Лаври розкинулося містечко Новий Почаїв, майже виключно заселене жидівською голотою. Проти лаврської гостинниці вистройється цілий ряд шинків, у стародавнього типу будиночках (ворота по-середині ведуть у критий двір; з фасади колони, на яких держиться квола галерейка). Зупиняємося в гостинниці, беремо номери й питаемо: »А чи нема блощиць?« — Ані жадної! — відповідає нам молоденький номерний, і ми бачимо, що тут, у тій фортеці »союзництва«*) антиукраїнства можна говорити рідною мовою.

Ще більше переконуємося про це, коли починаємо балачку з отцем завідующим гостинницею та з іншими ченцями. Видно не такий страшний чорт, як його малюють!

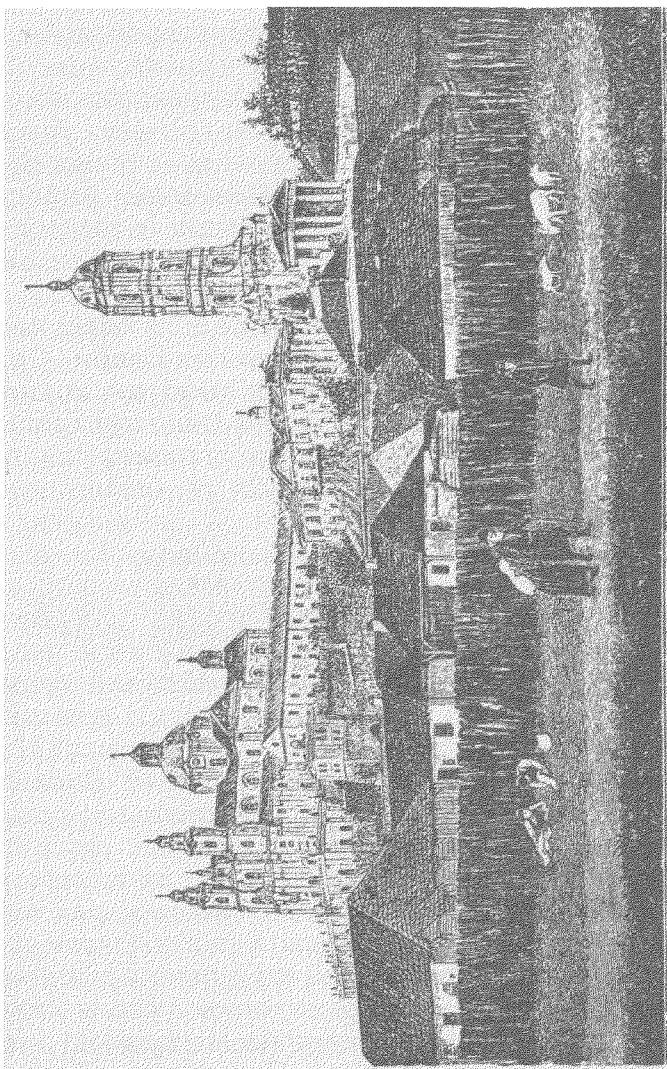
*) »Союзъ Русскаго Народа« — так звалася російська реакційна організація, в яку почайвські ченці за часів Росії заманювали дуже багато темного люду на Волині.

Скоро доводиться нам на живі очі побачити, що весь отой газетний галас про Почаїв — це відгук власне роботи одного архимандрита, Віталія, з його видавництвом та агітацією проміж селянською масою. Але більшість ченців осторонь стоїть від цих справ, що вимагають більше ідеалізму, ніж його має звичайний чернець, що мріє більше про »кружку« та про акафісти з молебнями, від яких спадає йому »нѣкая толика«, а ніж про якісь там химери...

Відпочивши трохи і причепуривши, ідемо до самого монастиря, підіймаючись по обсаженій каштанами буркованій алеї. Через високу камяну браму вступаємо на монастирський двір і не можемо вдержатися від спокуси — зайти поперед усього до лаврської книгарні, що стоїть зараз після входу, праворуч від брами. Книгарня торгує власними виданнями Лаври. Переважно богослужебні книги, акафісти, служби, популярно-релігійні брошурки, листки, образки. Серед тих видань натрапляємо й на українські; їх небагато: брошурки »Якъ Богъ штуnda в розумы въ«, »Антыхристъ« і на окремому аркуші з малюнком псальма про заступлення Почаївської Божої Матері за монастир. Листок видрукуваний кулішівкою, а брошурки ярижкою. Ще знайшли книжечку: »Крестъ подъ Берестечкомъ«. О славномъ украинскомъ гетманѣ Богданѣ Хмельницкомъ и о берестечской битвѣ 18—30 іюня 1651 года». Це нове видання ілюстрованої брошурки, що вже видавалася не раз. Є й видання »Богогласника« — побожних співів, серед яких уміщено зі старого уніятського »Богогласника« декілька українських

псальмів і колядок. Як звісно, почаївські публіцисти не цураються української мови »для лішого вирозуміння люду простого«, як сказав-би старий письменник. Це не перешкаджає їм у своїх виданнях, особливо в »Почаївському Листку« вигадувати не знати що про »мазепинців« та »українофілів«. Але це така їх »політика«.

Підіймаємось усе вище, і ось ми на вистеленій цементом терасі перед собором. Тераса обведена старими камяними поручнями, з вибитими також із каміння ліхтарнями. Який чудовий, незрівняний краєвид відкриваємо з цієї тераси на десятки верстов навколо! Ось на південь розляглася Галичина (до кордону звідси 7 верст). Далеко на обрію маячить на Підкаміненській горі домініканський католицький кляштор, з високою, як в Почаєві, дзвіницею; мов дивлятися одна на другу, представниці ворожих церков, і кожда манить народ Галичини й Волині на свій бік... Коли дивитися на схід, то на хвилястій, укритій здебільшого лісом, місцевости видно стрімку »Божу гору« і пасмо гір кременецьких. На південь стелються поля й луки близьких сіл, червоніють, наче величезна плахта, маки, — усе в купі, мов один велітенський килим, мережаний ріжноманітними узорами. Цей килим перетинають плями біленьких хаток під соломяними стріхами. На північ тягнуться довгою смugoю по всьому обрію чорні ліси, за якими сковалося Берестечко. Величний, незрівняний краєвид! Он, ченці повиходили з церкви спочити від довгої служби, поки читають канон, то й ті, — на що їм знайомий той краєвид! — скупчилися на терасі і дивляться як один в таємну далечінь, по-

Почаївська Лавра.

виту сизою імлою. Не одні чернечі серця вабить цей простір безкрай, великий, як божий світ!

Своєю красою Почаївська Лавра привабила дуже до себе увагу нашого великого поета й мистця; під час свого побуту тут, із доручення Київської Археографічної Комісії, Шевченко змалював цілий ряд лаврських видів: Лавра з низу від містечка, внутрішність собору, вид із тераси на Галичину з монастирем у Підкамені.

Та пора заглянути й до середини собору, що так гордо панує над усім забудовенням Лаври. Собор цей, так і головний корпус, як і всю цю кольосальну бідівллю на горі, поставлено коштом графа Миколи Потоцького, того самого старости канівського, що про нього співається в баляді про Бондарівну:

У містечку Богуславі, канівського пана,
Молодая Бондарівна у ранці гуляла,
Як приїхав пан Потоцький, привіз золота бочку,
Оце-ж тобі, старий Бондар, за хорошу дочку!

Так оцей »пан Каньовський«, відомий гульвіса й розпустник, на старости покаявся і присвятив свій великий маєток монастиреви, що від 1713 року був уже уніятським і належав отцям Василіянам. Уся теперішня, сказати-б матеріальна культура Почаєва, усе це діло рук Василіян за щедрою допомогою Потоцького. Про те, як покаявся Потоцький, істнє такий переказ: Іхав він раз битим шляхом серед чистого поля і раптом коні чогось злякалися, понесли й викинули пана й візника на землю. Розлючений граф вихопив пістоля і націлив у візника. А той звернувся з горячою молитвою до Почаївської Божої Матері, що її оби-

тель виднілася здалеку. І сталося чудо: тричі цілив Потоцькій і тричі добрий пістоль не дав вистрілу. І ось після цього відмінився зовсім вельможний граф, став богобоязливий і тихий, і все добро своє віддав на звеличення Почаївського монастиря; навіть на унію, цеб-то на греко-католицький обряд, перейшов, ще тоді, коли хотете було свого роду символом »українізації«. По смерти там його й поховано. А в покоях настоятеля, поруч із старосвітськими портретами перших фундаторів Почаєва — Ганни Гойської і подружжа Домашевських, висить портрет вусатого пана, в розкішному контуші, при шаблі. Це й є Микола Потоцький.

Немало поклав він праці й коштів, будуючи новий Почаїв. Доводилося поборювати труднощі надзвичайні. Треба було укріпити масивними камяними мурами саму гору. Щоб зміцнити ці мури, їх підпирали контрафорсами з тесового каміння, звязуючи залізними анкрами. Залізні частини будівлі привозили зі Станиславова у Галичині, а камінь везли на монастирських підводах також із Галичини, з гір Застінковських. Головним робом провадив роботи архітектор Ксаверій Кульчицький зі Львова. І тепер дивується тій велитенській праці, яка була положена, щоби взяти цілу гору в камяну оправу, а поверх неї поставити грандіозні будівлі собору, братського корпусу, що »покоєм« (п) з трьох боків обступив собор, дзвіницю і ряд інших будівель. Все те коштувало Потоцького понад 5 мільйонів золотих, не рахуючи тієї праці, що відбували »натурою« при будівлі його селяне.

Обдарований щедротами Потоцького Почаївський монастир зробився одним із важніших

культурно-релігійних осередків західної України. Тут здавна вже існувала друкарня, що розвинула особливу діяльність у кінці XVIII і на початку XIX вв. Вона випускала книжки духовні й світські мовою польською, латинською, словянською. Отці Василіяни, оскільки мали діло з українською народньюю масою, послугувалися її мовою.

Почаївські видання кінця XVIII віку, всі оті »Богогласники«, »Пчоли« та інші, містять у собі немало матеріалу українською мовою. При монастирі була і школа повітова. Тодішні ченці толерантно ставилися до місцевого українського елементу і під захистом уніятського обряду переходивалося і зберігалося тут немало української старосвітчини, яку завзято винищувало офіціяльне православ'я. Василіяни почаївські були заразом і патріотами польської державності. іх симпатії до повстання 1831 року послужили російському урядови мотивом для передачі Почаєва в руки православного духовенства.

Архітектура лаврських будівель — стиль пізнього Відродження, видержаний ще до деталів: і сама горожа, і камяні ліхтарі на ній, все те складає в купі одну гармонійну цілість. Успенський собор Лаври дуже нагадує собою собор св. Юра у Львові, та вони й будувалися майже одночасно.

Не менш величний вигляд має собор у середині. А що заслуговує особливого інтересу, так се малювання в ньому, що позосталося від уніятських часів. Якимсь чудом збереглося воно від знищення, або перемалювання на сузальський вид, як це роблять скрізь із нашою церковною старовиною, особливо на заході, ніби для очищення від

латинщини. Отже в Успенському собрі збереглися чудові картини, які мають змістом чудеса Почаївської Божої Матері.

Намальовано їх із внутрішнього боку на кольонах, мають вони майже квадратову форму, досить великі. Найцікавішою їх прикметою є місцевий кольорит: усі дієві особи в своїму національному вбранні. Ось бачите ви малюнок: пани Жабокрицькі приносять 1664 року слабого хлопчика в церкву. В роскішних контушах і кафтанах, із підголеними чупринами й шаблями при боці, кремезні постаті. Ось другий малюнок: група волинських селян XVII віку в народньому вбранні того часу.

А ось іще: »Стрясеніє бісом жени лютераніна Фирлея, похитившого чудотворну ікону з Почаєва 1641 року«. А от чудесне перенесення ченця в монастир із турецького полону в 1674 р. А на самому іконостасі намальовано, як Потоцький ціляє з пістоля у свого візника. На кольонах, поверх великих малюнків, ряд менших, медальонової форми, — теж чудеса Божої Матері. Усіх малюнків цих 22; вони роблять враження чудової історично-етнографічної галерії.

Кажуть, що народ дуже любить ці малюнки, які більше говорять його серцю, ніж мало-розумілі брошуки офіційною московською мовою. Любить народ і чотири великі камяні статуй святих, уміщені в коридорі, що веде до пічерної церкви. Поставлені ще за уніятських часів, вони певно давно були-б знищенні, якби не ця популярність у народі, що зве їх »велитнями« або »вельколюдами« і шанує їх, звязавши

з ними в своїому уявленні ряд ріжних прикмет чудодійного характеру.

Більша частина собору розмальована на ново пізнішими часами і через те тепер має вигляд, що зовсім не пасує до його стилевого орнаментування і загального місцевого кольориту. Але й ця »реставрація« не може знищити того величного враження, яке роблять ті високі білі кольони, це благородство ліній, маса світла і величність головної бані.

Оглянувши церкви і мури, пішли ми познайомитися з найбільшою знаменитістю терперішнього Почаєва, вславленою на цілу Росію, — з архимандритом Віталієм. Звернулися до нього, як туристи і як земляки-катеринославці.

О. Віталій (Максименко) родом із Катеринославщини, вчився у катеринославській семинарії, і один з нашої компанії вчився з ним разом. Ще в гостиниці почули ми, що о. Віталій в Лаврі власне тільки »четверта особа«, що він завідує виключно друкарнею і видавничию справою. Намістником-же Лаври тепер о. Паїсій. Пішли ми до друкарні, показали свої карточки, і нас зараз-же покликано на гору до кімнати, що служить витальнею. Просте прибання, по стінах фотографії усіх союзницьких груп, зїздів, »дружин« і т. ін. Скоро явився і сам тосподар, любенько привітався з нами, звелів подати чаю і почалася розмова.

О. Віталій, худорлявий, білявий, з рідкою бородою, в окулярах, у простенькому підряснику, без усіх ознак, крім значка »союза«, після кількох уже слів розмови робить враження людини міцної волі, твердого переконання. Поведення

Його дуже симпатичне, ченне, повне почуття власної поваги, але заразом і дуже скромне, тонке. Видно людину розумну і культурну. Попереду погомоніли трохи за Катеринослав; за спільніх знайомих, а потім перейшли до балачок за місцеву старовину; за козацькі могилки на Берестечку, звідки ми саме приїхали. Ми запитали, між іншим, чи вживає о. Віталій місцевої мови в стосунках із селянами.

— Доводиться балакати виключно по малоросійськи, відповів о. Віталій, — та й у друкованому слові вживати тієї малоросійської мови.

Попореду мусів о. Віталій звикнути до особливостей місцевого наріччя, таких як от: »допіру« або-що. А тепер порозумівається з селянами дуже добре.

Тутешні селяне — народ дуже темний і забитий. Треба насамперед підняти в їх почуття людської гідності, піддержати їх економічно. Історичні спомини за козаччину, за берестецькі події дуже сприяють першому. Союзний почайвський банок здобуває усе більшу популярність. У ньому лежить уже на 700.000 вкладів. Селяне помалу звикають дивитися на Лавру, як на місце, де можуть знайти собі пораду і запомогу, і чим далі, то все частіше звертаються з своїм лихом до монастиря. По всій Волині розходяться видання лаврські, і Почаїв грає роль духовного центра. Так виглядає роля Почаївської Лаври із слів самого о. Віталія. А взагалі політичний світогляд його такий: Держава захитана в своїх основах; її розладу ждуть не тільки сусіди, але й внутрішні іноземні елементи. Щоб зберегти цілість держави,

треба звязати її міцним цементом, — релігією, національною єдністю. І те й друге на західних окраїнах слабке; треба отже підняти, оживити, скористатися призабутими традиціями давної козаччини, а чей це близиче промовить до серця Волиняка, ніж слова про досить абстрактні поняття »єдиної великої Росії«. Де та, мовляв, велика і могутня Росія, коли перед очима пан — поляк, купець — жид, народови живеться погано, тисне лихо та біда.

Треба опертись на місцеві традиції, треба підняти дух ідеєю союза »руssкаго« народу, поробити економічні заходи. Така ідеольгія о. Віталія, наскільки це випливає з його діяльності і наскільки можна було спостерегти з окремих слів і натяків у розмові. В ньому безперечно озивається й рідна українська стихія, і він її охоче використовує для своїх цілей. Але очі заступив фантом того мрійного »єдинства«, в жертву якому можна принести й саму місцеву стихію, оскільки вона стоїть на заваді тому »єдинству«. Через те небезпечним і ворожим здається національний український рух, бо він ослаблює єдність держави. Отже його треба здавлювати як »сепаратизм«, як »мазепинство«...

Але в розмові з нами о. Віталій дав волю своїм стихійним національним симпатіям. Питав, де можна знайти архітектора, щоб надав памятнику на Берестечку риси українського стилю, до кого з малярів удастися, щоб розмалювали стіни картинами з української історії. Тепер його цікавить нова думка: як-би опорядити могили гайдамаків, замучених у Кодні під Житоміром. Поки що хоча-б хреста поставити і освятити прилюдно, а далі ду-

мати й про памятник. На нашу увагу, що памятник гайдамакам збентежить польських панів, о. Віталій сказав, що взагалі вся його робота — одна болячка в печінках 'отим панам і що вони використовують усі свої впливи, щоб через вищу адміністрацію задержати його роботу. Російським націоналістам о. Віталій не довіряє і не дуже-то їх долюблює, вважаючи за людей нещиріх, егоїстів, які ведуть політику, що суперечить інтересам народніх мас... Тут

»До утрені завив з дзвіниці
Великий дзвін...«

О. Віталію треба було йти служити. Він запросив нас іще до себе на завтра, і ми попрощалися.

На другий день вранці зайшли ми до о. Віталія попрощатися перед відїздом. Застали його за роботою в друкарні, — правив коректу. І знов зустрів нас дуже привітно, показав друкарню, де друкуються часописі: »Волынская Земля«, »Почаевский Листокъ« та інші видання. Є в друкарні і ротатор, але працює всього чверть години на добу, бо доводиться друкувати всього 3000 примірників. Характеристично, що двигун до друкарської машини належав колись рижській революційній організації, був сконфіскований і опинився оце в Лаврі. Колись друкував революційні відозви, а тепер »Почаевский Листокъ«! Такі бувають метаморфози на світі. В друкарні працюють ченці й хлопчики-послушники. Кругом чистота й порядок. По стінах розліплено плякати: »Не трудивайся, нижче да ясть«, про те, щоб не розкидати дурно зужитого паперу, бо за нього, мовляв, купують цукор для молодшої братії; висять усякі гигієнічні правила то-що.

На прощання о. Віталій кожному з нас подавував цінні лаврські видання — »Матеріалы по истории Почаевской лавры« — збірка документів 1602—1607 рр., ілюстроване »Описаніе Почаевской Лавры«, та інше.

Пора було прощатися з Почаєвом. Іще раз подивились ми на чудову панораму з тераси, але вже широкі горизонти були вкриті туманом, що хмарою насовувався на монастир і скоро перемінився у дрібний осінній дощик. Усі красвиди зникли. Ми посідали в бричку і рушили до Кременця.

III.

КРЕМЕНЕЦЬ.

Шлях з Почаєва до Кременця тягнеться 24 верстви. У весь час їдемо дуже гарною дорогою серед чудової місцевости, яку цілком справедливо називають волинською Швайцарією. Вже від самого Почаєва на східному обрії видно високі, блакитні здалеку, гори; вони тягнуться цілим пасом, а поперед їх, мов сторожі, виступають окремі стіжковатої форми скелі. Особливо одна — звуть її »Божою« — уся вкрита густим зеленим лісом, панує над околичною місцевістю. На жаль, милуватися красою кременецької околиці заважав нам дощ і як почав сіяти в Почаєві, так весь час і йшов без перестанку, повернувшись у справжню звиву, коли ми наблизилися до Кременця. Хмари низько посувалися над нами, зачіпаючи верхівя гір і раз-ураз ховаючи їх від ока. Богка й дощева країна. Дощі

й тумани тут дуже часті гості. Зате-ж і зелень яка буйна! Як гарно повинно бути тут, коли виглянє сонце і вся рослинність заблищить своїми кольорами!

Кременця здалеку не побачиш. Він притаївся у вузькій долині і його кругом обступили гори, закривши звідусіль своїми могутніми грудьми. Ось переїхали ми »королівським« мостом через Ікву, що срібною стрічкою вється по зеленій долині. Колись цей міст був довгий і гарний, з обох боків вели до нього ал'є з осокорів. Тепер це мізерний деревляний місток і від колишньої величини збереглась одна пишна назва. Праворуч білі касарні. По обидва боки дороги зявляються хатки, усі в зелені дерев і кущів. Так наче віздиш у село. А города все не видно. І не буде його видно, аж поки хатки не зміняться на городські будиночки. Кременець дуже нагадує собою Бахчисарай: і тут так само город простягся довгою смugoю на дні глибокої долини серед гір. Ріжниця тільки та, що в Бахчисараю гори голі й непривітні, саме сіре каміння, а тут усе вкрите зеленим килимом. Як мило виглядають чепурненькі білі будиночки зі своїми старосвітськими ганочками, підпертими тоненькими стовпами, а кругом червоні мальви, кручені паничі, жоржони! Самі будиночки стоять трошки вище улиці і до них добиратися треба по деревляних східцях. За будинками йдуть сади і пнуться усе в гору та в гору. Кучеряві дубки, граби й сосни вінчають собою гребені кременецьких гір і там у горі теж іноді біліє хатка, ледве видряпавшись на світ божий з-посеред густої зарослі.

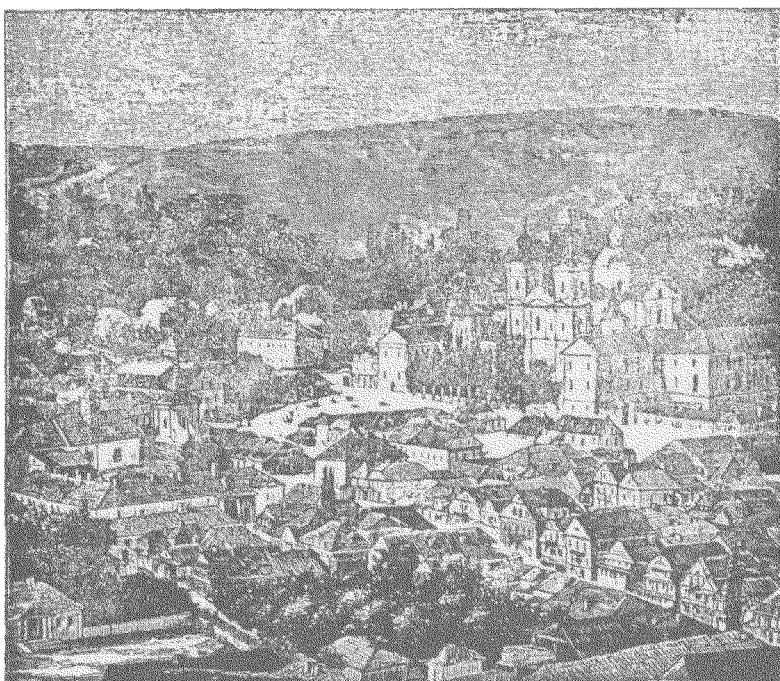
Дощ лив уже, як з відра, коли наш тарантас

застукав колесами по міському бруку, і втомлені коні раз-у-раз завертали, щоби вскочити в найближчі розчинені ворота. Ми зупинилися перед ординарним будинком із деревляним балькончиком на другому поверсі, де була прибита таблиця з написом: »Грандъ-Готель«. Мишурис, що стояв у дверах, проворно підхопив наші клуночки і якимись темнimi східцями повів нас на гору. Вільного номера не було і він завів нас просто до господи власника. Тут ми й дожидали, поки пройде дощ і поки висохне наша одежда, яку ми розвішали по всіх усюдах.

Я виглянув на балькон. Просто передо мною стирчить висока гора, наче нависла над самим містом і от-от придавить його мізерні будиночки. Гора увінчана наче короною сірими зубчастими мурами. Гора ця — Бона. Вона носить ім'я королеви, що володіла колись містом. Ліворуч стирчить друга гора, ще вища і більше шпилляста. Зветься — Черчою. А далі вже гори скучились всі так, що й неба не видно. Почуваєш себе наче на дні глибокого яру. Глянув у вікно з другого боку, що виходить у двір, — і там гори, тільки що зелені, укриті лісом. Чудне вражіння. Скільки знаю городів на Україні, такого ще не бачив. Таке хіба там далі на захід, у Карпатах. Хочеться близче глянути на ті мури, на ті башти, що гордо пнутуться в небо. Кого тільки не бачили ці мури і посеред себе, і коло себе... Скільки разів облягав їх ворог, даремне силкуючись подолати неприступну фортецю!

Сама природа утворила з Кременця фортецю. І ролю такої фортеці виконувало місто з давніх часів. У перше згадується в історії Кременець 1064

року. Уже тоді він був неприступний для ворогів і 1226 року успішно відбився від угорського короля Андрія. Грізний Батий, розгромивши всі українські міста навколо, не міг нічого зробити

Загальний вид Кремянця.

з кременецькими мурами і пішов собі геть. Але те, що не вдалося зробити татарам, мусіли вчинити своїми власними руками наші люди: з наказу татарського ватажка Бурундая князь Василь зруйнував у 1261 році замки в Луцьку і Кременці. Аж

при кінці XIII віку відновив замок князь Мстислав Данилович, але тоді Волинь уже доживала останні роки своєї самостійності. Скоро явився, новий потужний ворог: литовський князь Гедимін забрав Кременець з усією Волинню і віддав його 1320 року сину своєму Юрію. Але незабаром почалося змагання за Волинь між Литвою й Польщею, і Кременець усе переходив з рук до рук, аж поки не втихомирілось оте змагання. Король Жигмонт I. віддав Кременець своєму синові, віленському біскупові Янушу. Не довго володів Януш Кременцем, але встиг багато зробити для укріплення міста. Він збудував на високій горі, що панує над Кременцем і над усіма окружними горами, міцний замок із високими баштами. На мурах поставив 30 гармат. Так озброєний кременецький замок, зробився передовим сторожем Волині з південного заходу і від татарської сторони. Та ось король Жигмонт оженився вдруге — з італійською принцесою Боною зі славного дому Сфорців. Це була особа з надзвичайним господарським хистом. Опанувавши дуже скоро свого чоловіка, вона звернула всі сили, весь свій вплив, на здобування маєтків і грошей. Король понадавав їй велику силу земель в усіх частинах держави. Бона володіла Мазовією з Варшавою, великим числом городів та сіл у Малій та у Великій Польщі. На Підлясі належали їй: Більськ, Брянськ, Тикоцін, Сідлець та ін.; на Литві: Гродно, Кобринь, Пинськ, Клецьк, Кринки; у Галичині: Самбірщина і Лежайськ; на Поділлю: старство Барське, а на Волині: Кременець та Луцьк з їх округами. Oprіч того Бона поскуповувала або заорендувала незлічену силу

маєтків, ґрунтів і навіть звичайних млинів, броварів і ставків. Трицять вісім років господарила вона в Польщі, а коли помер Жигмонт, то виїхала з Польщі в Італію, забравши зі собою всі зібрані скарби. 26 возів, навантажених золотом, сріблом і всячими клейнотами їхало за нею слідом. Щоби провести цей обоз, за Віднем, у Семерінгу пробивали новий тракт у горах. Бона зробилася найзаможнішою людиною в Європі, а Пилип II, король еспанський, позичав у неї гроші на боротьбу з протестантизмом. Поляки дуже журились отим пограбуванням добра свого краю і аж до останніх часів Річи Посполитої на соймах усе балакали про способи, як повернути знову Польщу вивезені Боною скарби. Але то було даремне: найближчі слуги королевої змовилися між собою, сфальшували її заповіт, отруїли її і поділили між собою всі ті казкові богацтва. Скарби, нажиті здебільшого з української землі, розвіялись так, що й сліду не зсталось. А памяткою господарювання ненаситної італійської принцеси зосталась тільки ота гора в Кременці з руїнами замку.

Під владою Бони місто значно виросло і стало торговельним та культурним осередком. Городяни здобули самоврядування і всякі привілеї. Під захистом сих привілеїв селилися у Кременці поляки, лехи, німці, жиди, литовці і українці. Року 1638 в Кременці зявилася українська друкарня, де друкувалися книжки славянським шрифтом.

Війни Хмельницького завдали тяжкий удар розвиткові міста. Року 1648 опанував Кременець Максим Кривоніс, вирізав усю шляхту і жидів, а

замок пошарпав так, що від того часу зосталися самі руїни.

Минулася колишня слава Кременця і тільки на початку XIX в. загреміча вона в останній раз, коли тут засновано звісний ліцей. На якийсь час Кременець зробився »Волинськими Атенам« і не тільки для польської культури: в ньому зародилася та »українська школа« в польській літературі, що немало причинилося до національного відродження правобережної України. Але той час пролетів швидко, як золотий сон. Запанувала похмура дійсність. І тепер від колишньої слави зостались тільки величні старі будинки та руїни, які оживляє роскішна природа.

Сучасний Кременець такий, яким він був сто літ назад. Він мов застиг нерухомо і форми сучасного життя торкнулись його дуже злегка. Залізниця притулилась далеко за горою і свист льокомотив не будить тихого сну стародавного міста. Будинки архаїчної архітектури: величні костели і мури ліцея, руїни замку на горі королевої Бони — все те законсервувалося і стоїть, як жива історична вистава, навіваючи тихі мрії про колишнє минуле.

Нам стало нудно в бруденькому готелі; з вікна манила нас »Бона«, що врізалася гострим ребром у саму середину міста і ми не втерпіли. Не зважаючи на дощ, що лив і лив без перестанку, пішли оглядати місто. Поперед усього гора Бони. Ми взяли візника і той повіз нас битим шляхом аж за місто і звідти все в гору та в гору, аж поки не виїхали на самий гребінь продовгуватої гори, що мов рукав сполучає »Бону« з іншими го-

рами. Їхати зробилося страшно; і з права і з ліва провалля. Вітер зривався з такою силою, що от-от готовий був перекинути наш фаетон. Важкі хмари нависли кругом, черкаючись своїм сподом шпилів «Черчої» та інших гір, що обступили обрій. На часинку дощ ущух, ми вилізли з фаетону і пішки помандрували до замку. Переступили браму, або краще сказати місце, да була колись брама, і опинились на круглій площі, оточеній руїнами башт і мурів. Серед густої трави по середині улаштовано метеорольгічну стацію. А крайна башта, та, що панує над містом, повернута в вартівню пожарної сторожі. Придалися на щось руїни. Ми вилізли на ту башту. Боже, який чудовий краєвид! Кременець під нами весь, як на долоні. Тепер здалеку він такий чистенький і чепурненький. Будиночки, церкви, костели, все — мов дитячі іграшки маленькі. З високости бачимо в низу контури площі, улиць. Але далі, там ген вище міста: там один зелений килим і де-не-де серед кучерявих дубів і грабів виринає біленька хатка, мов купається в тій зелені. Коли-б до сього сонце, як-би те все заграто блискучими кольорами! Он, в одному кутку, на північ, гори трохи розступилися і виринає зелена долина на ній блищити, як срібна смужка, Іква... Дощ знову полив. Хмари сині, аж чорні, мов ждуть своєї черги, насувилися і тиснуться все ближче. Треба утікати, а то й так помокли, що аж рубця сухого немає.

Ні, треба знов до хати. Пообідали у чеха, в якихось напівтемних закамарках. Скористувалися з того, що дощ ізнов дав пільгу на хвилину і пішли оглянути будинок колишнього ліцею. Ве-

личний той будинок, повий гармонії і якоєсь особливої витонченої делікатної краси. По середині костел — тепер церква. І вправо і вліво йдуть триповерхові корпуси. Перед костелом великий ганок, на який підійматися треба камяними сходами з обох боків; трохи нижче квітник, обнесений камяною огорожею. Квітник увесь заріс деревами і зикриває фасаду теперішньої церкви. Уся улиця перед церквою виложена великими камяними плитами. Тепер в одному корпусі міститься духовна школа для хлопців — бурса, в другому дівоча епархіальна школа. Ми пройшли в двір і вийшли в сад. Великий сад із чудовими липовими алеями. Столітні граби, могутні клени, дуби. Тут, під цими липами, сидів колись Юлій Словацький і його фантазія, повна вражінь принадної природи і памяток старовини, спувала романтичні образи. Потім, живучи на добровільному вигнанні, поет не міг забути вражінь молодих літ і все линув думкою в рідний Кременець:

»Де мої гори хорошії, сині,
Де моя Іква долинами плине,
Де по-під містом поток грає-рине,
Там, де левади на квіти богаті,
В гори біжать, під садочки, під хати..«

Кременецький ліцей утворив Тадей Чацький. Колись були в Кременці єзуїтські школи. Чацький скористувався з позісталих будинків, перебудував, витратив силу коштів, громадських і власних, і відкрив 1819 р. ліцей вищих наук, що поруч із віленським університетом, зробився огнищем польської науки й культури. Він відкупив бібліотеку з 15.580 томів, що позісталося після короля Ст-

ніслава-Августа, а через кілька років бібліотека рахувала вже 33.000 томів. Школа мала чудовий ботанічний сад, а її нумізматична колекція числила в собі 10.000 номерів. Чацький щедро обдарував ліцей фондами, запрósив найкращих професорів і досяг того, що ліцей вважався одною з кращих шкіл Європи. З ліцея вийшла ціла плеяда світлих діячів науки і письменства: Пшездзєцький, Вітвіцький, Олізаровський, Закшевський, а вище їх усіх — Словацький. На нашому ґрунті виросла пишна панська квітка; наша буйна природа викохала музу геніяльного польського поета...

Але історична доля не дала довго пишатися тій квітці; після польського повстання 1831 року ліцей зачинено. Року 1839 всі його колекції й бібліотеку перенесено до Київа, до університету, що тоді засновувався.

В будинку ліцея деякий час містилася духовна волинська семінарія, поки її не перенесено в Житомір. Замовкли голоси натхнених професорів, затихли звуки польської поезії і сумом, пусткою віє тепер від величних мурів. Нема коштів, щоб їх підтримувати й поправляти, нема колишніх щедрих фундаторів, все старіє й потроху приймає вигляд якоїсь руїни. Тільки, що в старовину будували все куди міцніше, як тепер, то й мури ті стоятимуть іще довго.

В Кременці заслугує уваги ще костел та собор, перероблений з костела. Ці величні, високі будинки панують над невеликими хатками Кременця. Теперішній Кременець уже не в силі ставити таких будинків, — куди йому! Що більше є в Кременці? Нема нічого. Єсть роскішна природа,

є гарні околиці, є величні памятки. Але те належить до минулого. І тільки хто любить те минуле, у кого в душі бренить якась романтична струнка, той нехай приїздить у Кременець. А кому до того всього байдуже, тому Кременець видається тільки глухим і нудним закутком.

Другого дня в ранці ми вже були на двірци. Маленький поїзд із трьох вагонів рушив від невеличкої стації і повіз нас з початку вогкою долиною, а потім густим лісом. Кременецькі гори довго ще синіли на обрію, трохи не до самого Дубна.

IV.

ЛУЦЬК.

В тому Луцьку
Все не по людську:
Наокіль вода,
А в середині біда.
Народня приказка.

От уже дві години їдемо з Рівного, а все по обох боках залізничного шляху тягнеться зелений ліс. Густою стіною стоїть він, киваючи кучерявими верхіттями дубів, грабів, кленів, сосен і, здається, кінця-краю йому не буде. Це вже справжня лісова Волинь, де колись, під захистом непроходимих пуш, береглося й переховувалось українське життя, загнане сюди з півдня татарським лихоліттям і дождало слушного часу, щоб знов опанувати богату Україну, цю обітовану землю, текучу молоком і медом. Тут, серед густих борів

збереглися останки колишнього життя; збереглися вірування і лєгенди, що переходять з уст до уст, від покоління до покоління і звязують нас незримими звязками з часами поганської доби. Ця прастара славянська країна, колиска усіх славянських племен, зазнала на своїм довгім віку далеко більше всяких змін і суспільних катастроф, ніж яка інша сторона нашої широкої України. Бачила вона й поляків, татар, Литву, і знов поляків, бачила козаків Хмельницького і гайдамацькі загони; служила ареною найзавзятішої боротьби, яку сточили між собою церкви: католицька й православна, змагаючись за перевагу на європейському сході. Все бачила стара Волинь і зберегла для нас чимало памяток колишнього під захистом своїх глибоких пуш. Тільки що ми не вміємо тих памяток берегти й шанувати...

Станція Олика. Як чудно звучить ця назва для уха пасажира, який байдужно переїздить через безконечні ліси, нудячись щоб, коли вже швидше вийти на простір із цього вузького зеленого коридору. А тимчасом, там за лісом — від станції не видно — заховалось містечко Олика. Воно колись було цілим містом, мало своє самоврядування »на взір столичного міста Вільна«, мало судовий трибунал і грато не послідню ролю в житті краю.

На станції в Киверцях пересідаємо в маленькі тісні вагончики вітки, що йде звідсіль просто до Луцька. Всього в ній 12 верстов. Нас причеплюють до товарового поїзду і ми повагом, не поспішаючи, рушаємо в бік від головного шляху. За кілька верст ліс розступається перед нами і ми вибираємося на широку рівнину. Скоро на обрії починають ви-

мальовуватися верхи якихось будівель, а над ними всіма гордо панує баня величавого катедрального костела. От, уже й приїхали. Коли в 40-их роках навідався до Луцька польський романіст Крашевський, то Луцьк вразив його своїм мізерним виглядом. Це була купка бідних хаток, в яких тулилася жидівська голота, та величні, але порожні мури кляшторів і костелів. Теперішній Луцьк виглядає досить чепурно: великі камяні будинки, гарні крамниці, порядні готелі, електричні лампи, добре вибруковані улици, на яких панує жвавий рух... Куди нашим сонним Полтавам і Черниговам до цієї рухливости, до стукоту екіпажів, до маси елегантної публіки, що сновигає по тротуарах... Та що нам до теперішніх часів, що нам до сучасного Луцька з його повітовими інтересами, з його крамницями й кінематографами! Он тут, поруч з усякими »ілюзіонами« та »люксусами« стоять мури, які пережили сотні літ і памятають часи Любартів та Витовтів, часи Терлецьких і Хмельницьких. Якимсь чудом переховалися вони до наших часів, зазнавши лиха не стільки від татарських нападів, або гибелльних пожеж, скільки від варварства й культурного хижакства лучан XIX століття.

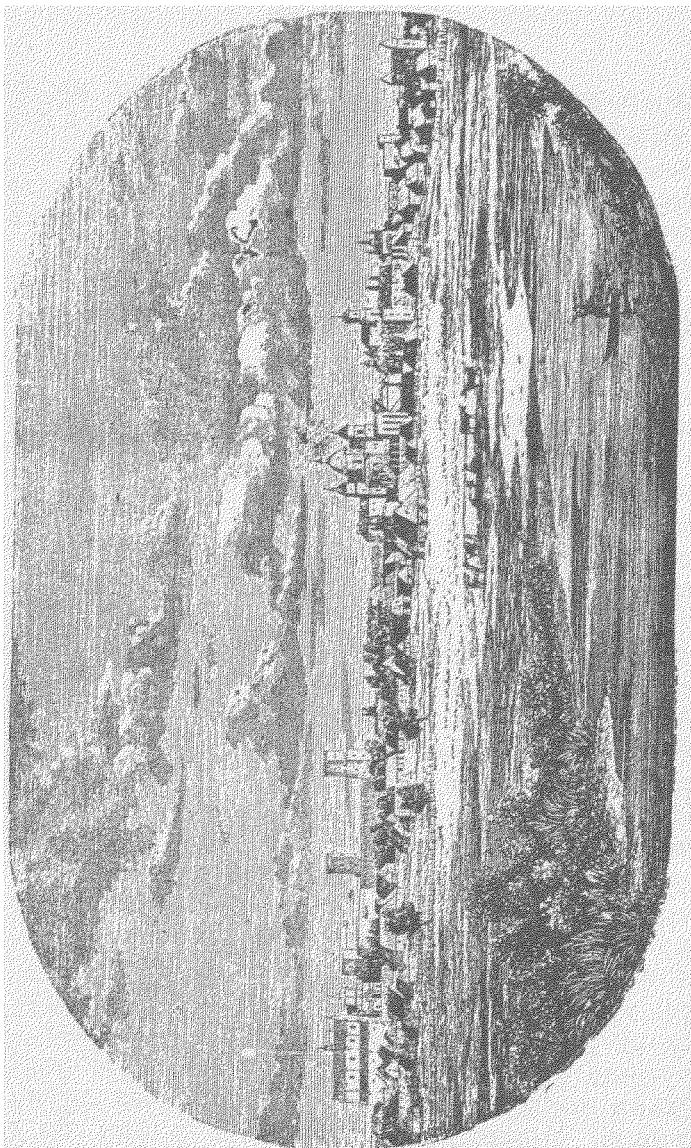
Луцьк грав уже помітну роль в житті давньої Русі в XI столітті. За нього змагалися Ярослав київський і Болеслав польський, Ярополк турівський і Володимир Мономах. В половині XII століття сточили кріавий бій під стінами Луцька князь Володимир Мстиславович та Юрій Довгорукий зі сином Андрієм. Палкий Андрій врізався на коні в саму гущу лучан і трохи не загинув. Вірний кінь щасливо виніс князя з натовпу, але за-

раз-же впав мертвим. Його поховано на березі Глушця і насыпано високу могилу. Довго збереглися сліди її і звалися »Романсовою горкою«, але, скільки ми не допитувалися на улиці, питали й гімназистів і панночок, де »Романсова горка«, — ніхто не міг нам її показати.

У XII столітті в Луцьку вже було 16 церков і 4 монастирі. Тодіж існував уже й його замок на острові між Стиром і Глушцем. Цей замок ніколи не був взятий оружною силою, але галицький князь Данило, мусів з наказу татарського ватажка Бурundai, зруйнувати замок. Року 1320 Луцьк перейшов під литовську владу. Його взяв сам великий Гедимін, і його син Любарт у половині XIV віку та заложив на місці старого новий замок, отої, що стоїть і досі.

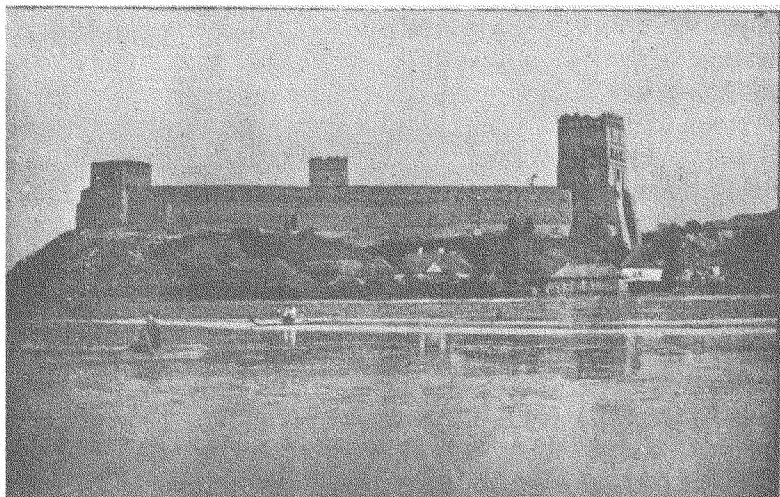
Після Любінської унії Луцьк відійшов до Польщі. Від того часу він підлягає латино-польському впливови і робиться в кінці одним із важніших осередків католицизму на Україні. Але на переломі XVI і XVII віків Луцьк іще грав роль духовного осередка всієї Волині. Коли 1795 р. Луцьк дістався Росії після розбору Польщі, то в ньому вже не було ні одної православної церкви. В ньому стояло 8 великих камяних костелів, десяток монастирів: єзуїтський, домініканський, василіянський, кармелітський, боніфратський, шаритський, бригадський, бернадинський, тринітарський... Стояли й три уніатські церкви. На початку XIX в. на цілий Луцьк рахувалося всього 11 православних. Та наступила черга для католицтва: всі монастирі й кілька костелів закрито, і православ'я знову запанувало. Монастирські будинки пішли під тюрму,

Загальний вид Луцька,

під касарні і від усієї колишньої слави зостався тільки величезний костел — катедра біскупа. Інші костели перероблено на церкви.

Ми поспішили перш за все до замку. Ще й тепер він робить велике враження на високому острові, сполученому з суходолом камяним мостом, перекинутим через глибокий рів, колись повний води. З інших трьох боків обмиває острів Стир і

Любартовий замок у Луцьку.

Глушець. Вони розлилися тут і утворили величезне озеро, на якого берегах розкинувся півкругом Луцьк. До замку вступаємо через »воротную« браму, пробиту в стрункій чотирокутній башті. Висока — 9 сяжнів — вона мала зубці, які робили її ще вищою й гарнішою, але недавно хтось зве-

лів ті зубці поздіймати. Ліворуч друга башта. Із неї зроблено пожарну вартівню. Третя башта звалася »Владичною«, бо її мав утримувати своїм коштом православний владика. Уесь замок описаній високим, зубчастим з амбразурами, муром на 3 сяжні, а тó й більше, заввишки. Мур тягнеться на 120 сяжнів і обмежує собою неправильний многокутник у 55 на 48 сяжнів.

Колись тут містилися двори княжий і владичний, соборна церква в честь св. Івана Богослова, касарні для залоги. Тісно було, що й катати, за те безпечно. Тепер... тепер — в одному кутку стоїть невеличка пожарна касарня зі стайнами, в другому кутку присадкуватий будинок городської думи, поставлений 1780 року. Біля нього мур розібраний: це луцький староста Йосиф Чарторийський звелів його зняти, щоб не заступав світла для канцеляристів городського суду, що містився в будинку, де тепер дума. А 1863 році місцева адміністрація порішила й зовсім зруйнувати замкові башти і мури і вже продала була їх »з торгів« якомусь жидови за 18 руб. 50 коп. На щастя побачив замок при переїзді через Луцьк генерал-губернатор Анненков. Він звелів припинити »уборку« замкових руйн.

По середині дворища один із пожарних стоярів розвів квітник, продає букети обивателям, що заходять сюди. Серед квіток стоїть невеличкий залізний хрест із написом, що тут похованій Любарт Гедимінович та ще кілька князів. По середині квітник, а кругом сміття, кінський гній. Руїна й пустка. Ми вийшли на башту, що стоїть на розі замку, обернутому до міста. Тепер там пожарна

сторожа. Звідти вид гарний невимовно. Весь Луцьк, як на долоні. Води в цей рік багато, весь луг залитий нею, і над водою стоять величаві будівлі костелів (теперішні церкви, з виїмком одного), величезних корпусів колишніх кляшторів. Багацько садів, що ще більше скрашають краєвид і надають йому принади. Далеко поза містом тягнуться зелені поля, а на схід чорніть ліси. Видно околичні села. Колись, кажуть, то все були передмістя Луцька, такий він був широкий.

Я обійшов замковий мур кругом. Він скрізь зберігся дуже добре і тільки башти потріскали з гори до низу. Як не вжити заходів, щоб піддержати то можуть завалитися. Мури товсті, до $1\frac{1}{2}$ аршина завширшки, в багатьох місцях пощерблени. — Це городяне тягли цеглу собі на будовання. Тільки не легко пощербити стару будівлю: цегла тверда, як кремінь.

На мурах багацько написів туристів і місцевих обивателів і як звичайно, не обходиться без дурних і непристойних написів; це вже така в нас доля всіх памяток, — згадаймо хоч Шевченкову могилу! Де »обиватель«, там і свинство. Тільки-що до того старому замкови, що там якісь пігмеї ворувають коло його стін і креслять щось на них, на свідоцтво свого духовного убожества. Не таких гостий бачив колись замок! Он у січні 1429 року knазъ Витовт запросив до Луцька вельможних гостей: німецького цісаря Жигмонта і короля Ягайла. З ними наїхала велика сила всякого панства. Літопис каже, що для харчування гостей відпускалося що дня із княжих пивниць, окрім вина та пива по 700 бочок меду; на кухні різали по 700 биків і

ялівок, 1400 баранів, по 100 зубрів... Може й не стільки саме, як каже літопис, але певно, що таки не мало коштувало старого Витовта приняття таких гостей.

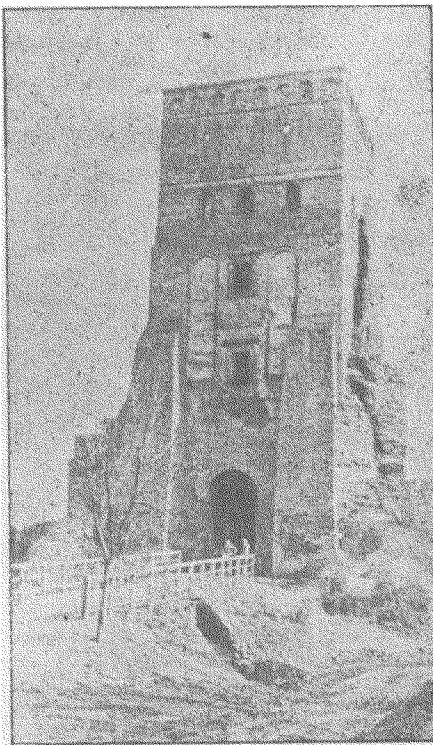
Минулися часи князів і в замку запанували владики православні; не добром записали вони свої імена в діях рідного краю! Он з безодні минулого встає перед нами тінь владики Йони Борзобогатого, цього чистокровного бандита під епископським клобуком. Скільки душогубств, крівавих насильств і крутійств усіх лежало на його совісти! А Кирило Терлецький, один із творців Берестейської унії: отут, у цьому Глушщю топив він людей, а сам їздив до Риму, бючи папі чолом за всю православну церкву. Зрозумілим стає праведний гнів Івана Вишенського, що кидав зі своєї Атонської гори грізні обвинувачення сучасним єпархам української церкви: »Да прокляти будуть владики, архимандрити й игумени, які монастирі і фольварки собі з міст святих починили і сами тільки з слуговинами і приятелми ся в них тілесно і скотськи переховивають — на містах святих лежачи, гроши збирають; з тих доходів, на богомолці Христові наданих, дівкам своїм віно готують, сини одівають, жони украшають, слуги умножають, ліберії справують, приятелі обогачують, роскош свою поганськую ісполняють...« Ці лихі пастирі продали свою паству і запалили огонь релігійної ворожнечі, яка знищила стільки неплаканих культурних сил країни.

Бачили мури Любартового замку й козаків: року 1595 взяли Луцьк Наливайко з Лободою, а за Хмельниччини захопив замок загін Колодки.

Козаки не руйнували замку, — певно через те, що міщене самі відчиняли їм браму.

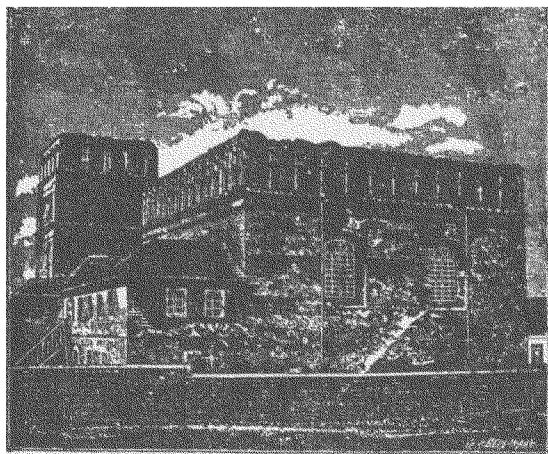
Окрім Великого або Високого замку стеріг Луцьк від південного заходу ще Нижній »Окольний« замок. Тепер від нього залишилися тільки сліди ровів та фундаментів. Залишилася іще одна башта у 5 сяжнів заввишки, такої - ж архітектури, як і ті, що на Високому замку. Біля неї притулилися жидівська синагога, будівля не пізніша XV віку. Легенда каже, що будинок цей подарував жидам сам Витовт. Будинок цікавий: чотирокутний, з камяним парапетом на горі, зовсім неначе фортеця. Та таку ровлю фортеці безпечно він грав тоді, як стояв на розі Окольного замку.

Між Високим замком і Окольним стоїть катедральний костел, найвеличніша будівля в Луцьку. В строго видержаному стилі Відродження

Вежа Любартового замку з головною брамою.

панує цей костел над усім містом. Будувався він від 1616 року більше 25 літ, і кошти на нього постачали княжата старих українських родів: Вишневецькі, Чорторийські, Святополк-Четвертинські. Будувався костел заходами єзуїтів, які заложили біля нього у величезному три поверховому корпусі свою колегію, що проіснувала до 1781 року. В цій колегії виховувалися цілі покоління спольщеної української шляхти, яка по переході на католицизм — зовсім відцуралася від свого народу.

Окольний замок у Луцьку,

шедевр архітектурного мистецтва XVII віку. Кругом, у величезних мурах єзуїтського будинку, панує тиша і спокій. Давно минулися часи, коли його коридори заповнювалися гамором юрби веселої молоді, що своїми витівками часом завдавала страху цілому місту.

В порівнанні з пишними памятниками поль-

Костел справляє величаве враження і з надвору і в середині. Якийсь величний спокій і гармонія відзначають цей

сько-католицької старовини, наша старовина представляється у Луцьку дуже скромно. Ми заглянули в стару Хресто-Воздвиженську церкву славного колись луцького братства. Церква ця, збудована »потом і слізами« братчиків, була щедро обдарована жертвами князів Святополк-Четвертинських, Пузинів, Гулевичів та інших, і їх герби красувалися на зводах трьох бань храму. Під церквою в склепу було поховано чимало предків української волинської шляхти: Гулевичів, Стецьких, Подгороденських, Ордів та ін. У XVIII віці Хресто-Воздвиженська церква опинилася в руках уніятів. На початку XIX віку повернуто було її православним, але вона зоріла. Православне духовенство не дбало про піддержання старинної святині, а 60-их роках продало її жидови Сороці за 541 р. 20 к. »на сломъ«. І цей Сорока вивозив кістки цілими возами з церковного склепу — просто в Стир. Але не довелось Сороці доконати руйнування луцької святині. Вища адміністрація краю припинила нищення руїн. Звелено було зробити з них каплицю. Тепер ця каплиця перебудовалася, коли ми зайдемо туди. Від старої церкви залишилася тільки півкругла вівтарна стіна. В кінці минулого віку відновлено Хресто-Воздвиженське братство. Але воно засталося таким-же мертво-розділеним, які ті братства, що їх позасновувано в Острозі, Володимирі-Волинському та інших старих містах: не звязані нічим із місцевими традиціями, перейняті духом урядовщини й офіційального патріотизму, братства ці не грають ніякої ролі в культурному житті міст. Ми зайдемо в будинок братства, що стоїть поруч із церквою. Ка-

жуть, що його мури позоставалися ще від історичного луцького братства XVI—XVII віків. Але ніякої просвітної або видавничої діяльності теперішнє братство не веде. Завідує братство тільки справою добroчинності, удержанючи якийсь невеликий приют.

От і вся вам луцька старовина. А де-ж подівалися ті всі кляштори з їх величезними будинками? Їх зutilізовано для новітніх потреб: у кляшторі бернардинів міститься хлопяча гімназія, а з їх величного костела зроблено православний собор; з тринітарського кляштору зроблено окружний суд; з монастиря сестер Бригідок зроблено тюрму. Але їх доля все таки краща: он старовинні церкви — Дмитрієвська, збудована в XII віці, Яковська в XV віці, так і просто пішли »на сломъ« уже на очах освіченого XIX віку, заходами самого-ж православного духовенства. Хто захтів би докладніше ознайомитись з обставинами, при яких відбулися ці акти культурного варварства, нехай загляне в працю О. І. Левицького: »Луцкая Старина«. Та чи-ж в одному Луцьку таке діялось і діється ще й досі?

По Поділлю.

ЖВАНЕЦЬ — ХОТИН — КАМЯНЕЦЬ.

амянець!... Небагато збереглося на Україні міст, які-б сполучали в собі таке багацтво памяток старовини з чарівною красою свого положення, як саме Камянець на Поділлю, старий, сивий Камянець, німий свідок найдраматичніших моментів нашої історії XVII віку. Сама природа зробила з нього природну фортецю; людям зсталося тільки закінчити її діло

й уdosконалити. — І так повстала грізна твердиня, яка боронила границь Річи-Посполитої протягом довгих століть, яка встояла проти потужних сил гетьмана Богдана Хмельницького і впала була тільки перед сполученою турецько - українською силою, коли в 1672 році облягли Камянець султан Магомет IV та український гетьман Петро Дорошенко. Тоді, на цілих майже 30 років, засіли в Камянці турки і досі залишилась памятка їх панування — отой високий стрункий мінарет, що й досі

стоїть біля католицького катедрального собору, так дивно відріжняючись своїм виглядом і формою на тлі барокових храмів, старих сірих мурів і сучасних білих будинків Камянця.

Та проминуло ще одно століття і Камянець втратив своє значіння першорядної фортеці. Зниклі колись таке страшне татарське царство у Криму, далеко відбігли граници ще страшнішої колись Туреччини, впала й сама Річ-Посполита, — і зробився Камянець глухим провінціяльним містом російської імперії, куди навіть і залізниці не проводили — аж до самих останніх часів. Товсті мури колишньої фортеці перестали служити обороною. — Вони вже були не страшні для новітніх гармат і російський уряд звелів їх поруйнувати ще в 1812 році. Залишилася сама тільки «турецька кріость», що стоїть окремо від міста. Та залишилися ще окрім башти, брами, останки мурів, і все те в купі із старосвітськими церквами й будинками робить старий Камянець живим музеєм, незвичайно цінним скарбом для археольога й мальяря. Саме-ж життя глухого провінціяльного міста, відрізаного від шляхів і більших осередків, було нудне й нецікаве. Ще раз ожив і залюднів був ветхий Камянець уже за наших днів, коли химерна доля схотіла, щоб він зробився на короткий час столицею обоїх Україн: з початку Наддніпрянської, коли сюди перемандрував уряд Української Народної Республіки, в початку 1919 року, а далі ще й України Надністрянської, коли в кінці того-ж 1919 року перебував тут і Галицький Уряд, — обидва стиснуті з усіх боків ворогами, шукаючи тут останнього притулку на рідній землі.

Знову почув старий Камянець гарматні стріли, побачив українське військо, якого не бачив у своїх мурах від часів Петра Дорошенка, побачив кріваве змагання й боротьбу за волю рідного краю. Та прогомоніли й замовкли боєві згуки, українська влада й вояки покинули місто, і знову заснув старий Камянець — хто зна на який час...

* * *

Уперве довелося мені побачити Камянець за часів війни, коли я одного разу їхав із Черновець до Проскурова автомобілем через це місто. У Камянці тоді перебував головний штаб російської армії т. зв. Південно-Західного фронту. Я служив при війську й частенько доводилося мені робити далекі службові подорожі. Раненько виїхав я з Черновець. По чудовому австрійському гостинци легко котилася моя машина, знимаючись, як тільки переїхав я Прут і передмістя Жучку, все в гору та в гору. Залишивши вправо на-пів зруйноване містечко Садагуру, я виїхав на гору. Дорога йшла понад самим її краєм. Вправо синіли пасма гір, укритих лісом, ліворуч — в низу — широка безмежна долина Прута. Далеко позад мене мріють Чернівці й запрутські гори. Мов на якійсь велитенській мапі видно мені там у низу, як веться срібною смugoю Прут, як біліють, наче якіть маленькі улиточки або плямки, міста й села. Otto простяглося велике село Мамаївці, а там маячить Кіцмань, а он там ген-ген на самім обрію щось біліє: це мабуть Снятин, старож Покуття. Яка чудова панорама! Не відірвав би очий від неї, і яка шкода, що автомобіль летить так прудко, не дає

зосередити на довше зір на цій величній картині. Та гарно все те виглядає лиш здалеку, а глянеш зблизька — сумні картини! Села стоять обшарпані, міста попалені, поруйновані; країна платить криваву дань війні: чоловіків нема — самі баби, діти й старі діди, а батьки й брати десь або на фронті, або забрані москалями їздять форшпанами при обозах, працюють на примусових роботах, або-ж поневіряються в полоні, десь там у глибокій Росії. Худобу позабирають, господарство нидіє, руйнується, пропадає...

Ідеш повз залізничну лінію, бачиш — колись тут стояв двірець і купа осель біля нього. Тепер — купа цегли й обсмаленого румовища. Стирчать самі чорні димарі і од усього стаційного забудовання лишилася сама табличка з написом: »дорога до керници«... Аж не віриться, що тут іще недавно мешкали люди, панував рух, кипіло життя! А онде понад самим шляхом, що це таке? Цілі ряди маленьких білих хрестиків, витяглися мов шахи на шахівниці в довгі стрункі лінії. Це тут поховані борці з обох ворожих армій; за життя боролися, вбивали одні других, а тепер мов друзі вклалися спати поруч. Смерть примирила їх.

Ось наближаємось до Дністра. Вже близько наддністрянські зелені гори, веселі й привітні, вкриті зеленими садочками й гаями. По той бій, на горі вже — Галичина. Мабуть оці саме місця, оцю саме картину змалював буковинський соловейко — Фед'кович у своїм оповіданні »Безталанне закохання«. Памятаєте це місце?

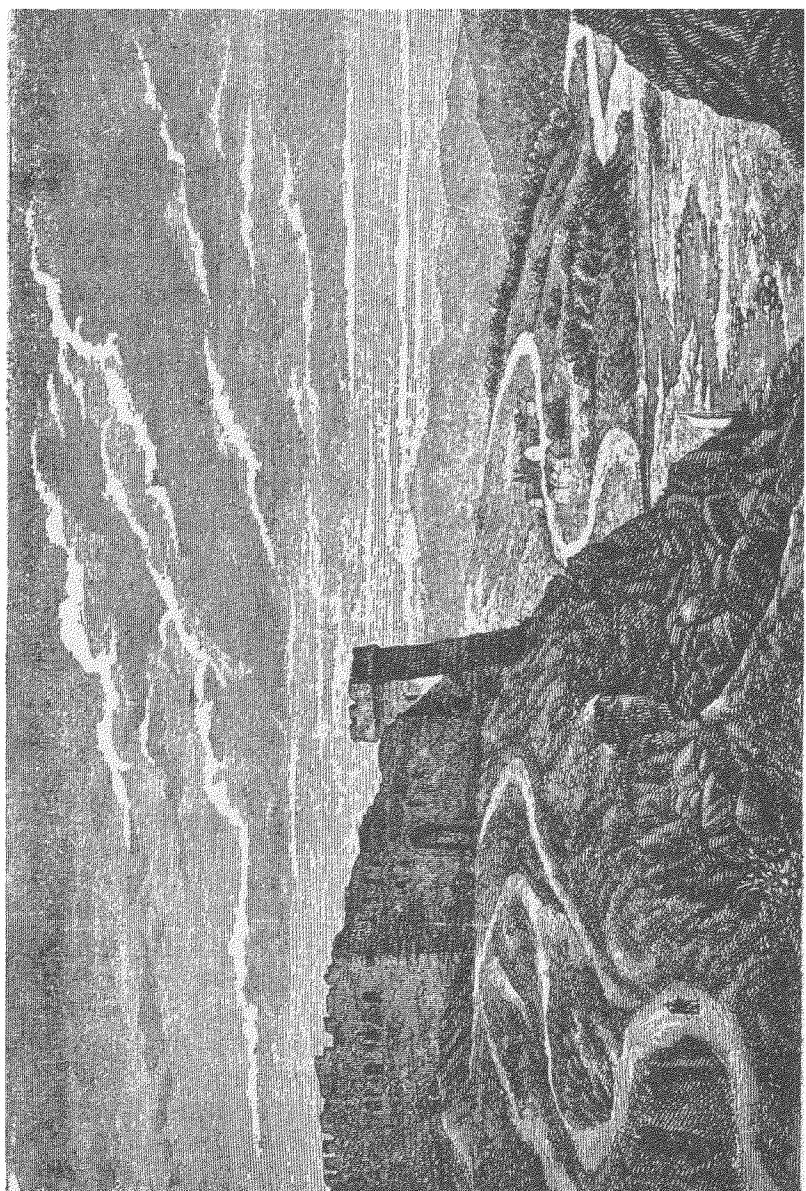
— »Пливе Дністер тихий, як той руський народ, широкий, як його думка, глибокий, як його рани...

На тім боці Галичина, на сім Буковина. Місяць сходив поволі. Задзвонили до вечерні в Хрещатицькім монастирі. Соловейко заспівав у лузі...«

Давно — давно, ще молодим хлопцем, читав я ці рядки і mrіяв: Чи побачу я колись цю зелену Буковину, цей поетичний край, батьківщину Фед'ковича? Ось дожив — побачив!. Та лишенько: в яких сумних обставинах, серед якого смутку й недолі...

А авто летить усе далі й далі. Вже проминали міст через Дністер, піднялися в гору і їдемо високим берегом Дністра. І знов розкішна панорама: в низу блищить, звивається кільцями, мов велітенський змій, Дністер, то скриється за виступом скалистого берега, то покажеться знову. Видко зразу й Буковину і Галичину, й північну Бесарабію — хотинський повіт. В цьому куточку вони всі зійшлися до купи. Далеко — далеко на півдні простяглися філястими пасмами блакитні гори. Ось проминаємо Мельницю; серед зеленої гущавини маячить кругла баня — це Василіянський монастир —увесь потонув у садах. Усе ближче й ближче границя. Та ось і вона. На шляху стоїть стара камяна брама. Авто пірнуло й проскочило попід нею. Я ледви встиг прочитати: »*JOANNES REX..*« Зправа і зліва останки якихсь окопів. Стрівайте! — Це-ж Усть-Окопи, або «Окопи святої Тройці», старинна фортеця. Року 1692 збудував її коронний гетьман Яблоновський, щоб звідси дрікувати Туркам, які сиділи тоді в Камянці. Звідси роблено насоки на турецькі обози, плюндровано камянецькі околиці, взагалі — бльоковано Камянець. »Окопи св. Тройці« справді зробилися солею в очах у Турків і здобули собі немалий розголос.

Замок у Жванці, над Дністром.

Та не довго гула про них слава. По Карловицькому трактаті 1699 року турки покинули Камянець і вибралися назад за Дністер. Знову над Камянцем забліснув хрест замість півмісяця, і Окопи св. Тройці скінчили свою роля. Тільки аж на останку життя старої Річи-Посполитої знову почув широкий світ про забуту фортецю: в її на-пів зруйнованих мурах засів провідник барських конфедератів Францішок Пулавський і відбивався тут якийсь час від москалів. Це діялося в 1769 році. Та не рівні були сили і не встояв романтик шляхточкої свободи і старовини проти московських гармат і багнетів, покинув Окопи і втік у турецьку Буковину. Але другий романтик, великий польський поет Красінський прославив Окопи іншим способом. Ці »Окопи«, це та фортеця, в якій бється й гине в його »Nieboskiej Komedji« останній лицар старого аристократичного світу, граф Генрих — у боротьбі з провідником повсталих мас, Панкрайцем. Поет своєю геніяльною інтуїцією немов прорвідів події, що таки збулись — аж на наших очах!

Від історичних »Окопів св. Тройці« тільки їй зсталося, що ця брама та сліди колишніх мурів і валів. Переїздимо границю й наближаємося до містечка Жванця, що розляглося понад самим Дністром у горі. І тут сліди колишньої фортеці. В кутку між Дністром та Збручем видно ще останки мурів. Містечко Жванець вславилося в нашій історії облогою, яку тут мав польський король Ян-Казимир на при кінці 1653 року від гетьмана Богдана Хмельницького. І в друге вскочив був король у козацьке сільце. Хмельницький разом із ханом Іслям-Гіреєм обложив тут 80.000-не польське

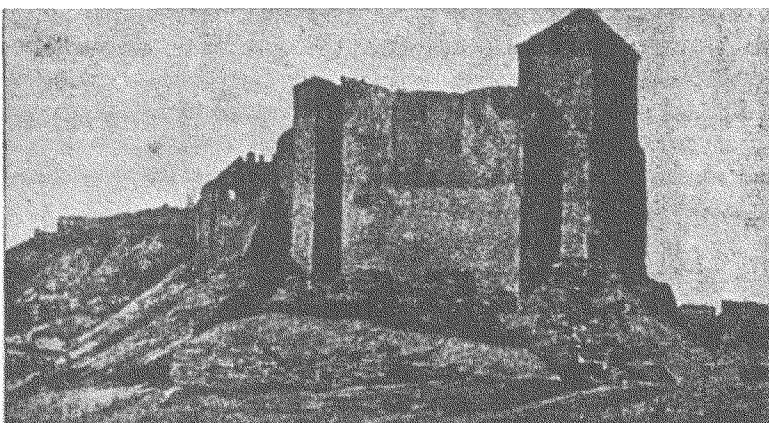
військо. Тяжко прийшлося полякам: настали люті морози, а в них ні одежі, ні харчів людям, ні корму для коней... Почалися хороби, жовніри почали розбігатися із табору на всі боки. Король, увесь уряд, військо — усе мало дістatisя до рук козацького гетьмана. Та втретє зрадив його хан: спокусився на польське золото та на обіцянки — і поза спиною свого спільника зговорився з поляками. 13-го грудня сталася т. зв. Жванецька умова. Для козаків татари виговорили привернення Зборівської умови, а для себе хан виторгував страшну заплату: окрім великого окупу грішми, король дав згоду на те, щоб татари, їduчи в свої улуси, вибирали по дорозі ясир — це є: забирали християнський народ у неволю.

І розсипалися на всі сторони татарські загони і почали хапати людей у неволю; десятки тисяч наших людей пішли в полон, і простого люду і шляхти. Літописець оловіває, що самих лишень шляхоцьких жінок і дівчат було захоплено п'ять тисяч, а »на Косовського весіллю шляхту і свашки і панни з музикою і з усім весільним прибором погнали в татарську неволю«. Застогнало усе Поділля, уся Брацлавщина... Тоді то мабуть склалася оця сумна пісня:

Зажурилась Україна, що нігде прожити,
Гей, витоптала орда кіньми маленькії діти.
Ой, маленьких витоптала,
Великих побрала,
Назад руки постягала,
Під хана погнала...

А Хмельницький поспішав до дому, до Чигирина. Він уже не жутився Жванецькою умовою, — інше було в нього на думці. Не за татарською

допомогою задумав він раз на завжди розвязатися з Польщею, а за допомогою нового спільника, Москви. Поки він стояв табором під Жванцем, на Україну вже їхали посли московського царя умовлятися про спілку з українським гетьманом. І до них на зустріч поспішав гетьман, покинувши військо в його відвороті від Жванця, Камянця й Гусятина.

Замок у Хотині.

Від Жванця, яких чотири верстви по той бік Дністра лежить Хотин. Як виїхати з містечка в поле по дорозі на Камянець та оглянутися вправо, в бік Дністра, — видко за Дністром понад берегом якусь темну масу, наче скеля з прямими геометричними контурами. Це й єсть Хотин, славна турецька фортеця; тепер лежить у руїнах, хоч головні маси мурів стоять ще цілі. Пізніше мені довелося побувати в Хотині й оглянути ці мури зблизька. І яке це величаве й грізне видовицько!

Здається, що не люди, а якісь велитні — цикльопи постягали до купи ці страшні маси цегли й каміння та й вивели ці височенні й товстелезні мури, неначе цілі гори, оті башти, бойниці. Скільки-то праці й коштів пішло на те, — щоб вимурувати хочаб отцю стіну, що стоїть над самим Дністром. Справжня скеля, а не діло рук людських! Але не дурно колись турки вкладали тільки праці й коштів, щоб поставити ці мури. Чим Камянець для Польщі, тим був Хотин для Туреччини: це був ключ до її панування над Молдавією. Хотин має за собою славну і знану, таки тісно звязану з нашим ми-нулим, історію. Ще Генуенці збудували тут кріпость. Пізніше володіли нею молдавські господарі. Але турки вирвали її з їх рук, хоч протягом XVI століття не раз молдавяни вертали Хотин до себе: бо хто тримав його в своїх руках, той був паном північної Молдавії. »Есть у Молдавії кріпость Хотин, неприступна по своєму положенню« — так пише про неї польський мемуарист Леонард Гурецький, що залишив нам опис походу українських козаків, під проводом Свірчовського в 1574 році, на допомогу Івоні, претендентові на молдавський престол. Хоробрий Івона за допомогою козаків таки усів на престолі, але його зрадив командант Хотина Ярема Черневич — що піддався туркам. І загинув в нерівній боротьбі Івона, полягли й його вірні союзники козаки. А в Хотині знову засіли турки.

Та найбільше вславився Хотин славною побідою, яку відніс тут у 1621 році козацький гетьман Петро Сагайдачний над турками. Тут козаки своїми грудьми захистили й вратували не тільки

Гетьман Петро Сагайдачний під мурами Хотина.

польську Річ-Посполиту, але й увесь християнський світ; та не вони здобули за те лаври, не їх прославили поети і не їх провідника, знаменитого гетьмана, але польського королевича Володислава. Він був під Хотином із польським військом і нестяжно мав там наложити головою, як склав рік перед тим свою голову недалеко звідси Станіслав Жовківський, коронний гетьман. Та виратували королевича козаки. Вони розгромили турецьке військо під проводом самого султана Османа і змусили його до миру. По всьому християнському світі розійшлася радісна вістка про цю перемогу. Дальматинський поет Іван Гуждуліч у далекім Дубровнику прославив її в своїй знаменитій поемі »Осман«, але героєм тої перемоги виставив не Сагайдачного, а Володислава IV. Старий гетьман помер від рани, яку дістав у бою під Хотином, а козаки, за всії свої труди і заслуги, дістали від польського уряду самі лишень обіцянки...

Знову великий бій стався під Хотином у 1673 році, коли хоробрий Ян Собеський розбив тут турків, захопив на якийсь час Хотин, і тим у значній мірі спаралізував їх успіхи в союзі з Петром Дорошенком з попереднього року та на пів уневажлив тяжкий для Польщі Бучацький мир.

Десятиліття минали, а Хотин не тратив своєї ваги для Туреччини. Замість ослабленої Польщі й зруйнованої України, у неї виріс новий грізний сусід на півночі — російська держава. І турки закликають французьких інженерів і доручають їм у 1711 році наново побудувати хотинську фортецю. Та й слушно. Вже в 1739 році починається російсько-турецька війна, і головним об'єктом опе-

рації, сполученого російсько-українського війська під проводом фельдмаршала Мініха, являється як раз Хотин. Армія тягне до Хотина через галицьке Покуття й північну Буковину. Близько Жванця військо переходить Дністер. Українські гетьманські полки, під проводом генерального обозного Хведора Лисенка — періяславці й миргородці — бують турків при переправі, а тимчасом армія переходить Дністер. Дня 17—19 серпня йде генеральний штурм на Хотин, і турки капітулюють. В цьому поході бере участь, як бунчуковий товариш, відомий український мемуарист Яків Маркович, пізніший підскарабій генеральний. В його «Дневних Записках» читаємо всі подробиці походу й боїв. А як узяли Хотин, він відвідав здобуте місто: »Прийшли ми, каже, к городу Хотіню, который тогда увиділи, як уже к самому зближалась, для того, что оний город от стороны тоєй, откуду ми ішли (себ-то з півдня) под горою сидит. Собою он не мал і от густого жилля, а все деревлянного, і частих а многих лавок і густих улиць знатно, что бил вельми многолюден, tolko чи в нем почти никого з турков не застали... А внутр города камляная вал-кріпость, в которой Калчак-паша з турками находился.« Так було колись, а тепер кріпость стоїть самітно над Дністром, а саме місто Хотин починається аж за верству від нього.

Іще раз довелося Москалям брати Хотин у війні 1768-74 років і знову по замиренню повернувшись він під турецьку владу. Аж в 1812 році перейшов він разом із Бесарабією під Росію. Кріпость офіційльно скасовано в 1856 році і від того

часу колись страшні та грізні мури стоять пусткою. Хотин став звичайним повітовим містом.

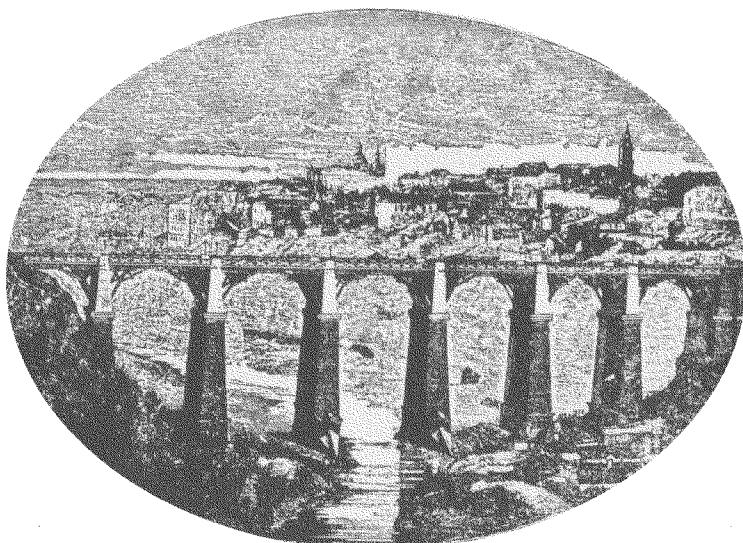
Від Жванця до Камянця всього 16 верстов. Ідемо широкими філястими полями. На цих полях

»Турецька кріпость« у Камянци.

літом 1672 р. зустрілися турецький султан Магомет IV. і гетьман Петро Дорошенко перед облою Камянця. Сюди-ж притяг зі своїми ордами і кримський хан Селім-Гірей. Серед поля поставлено шовковий намет під бунчуком з півмісяцем і тут султан приймав своїх союзників.

Ось з одного горба на хвилинку відкрився передо мною Камянець: здалеку показалася ціла

купа великих білих будинків, показалася і зникла.. Дорога почала спускатися вниз. Ось почалися передмістя: біленькі хатки, оточені веселими привітними садочками. Дорога йде понад яром. Ліворуч внизу — село Підзамче, а праворуч виринула непомітно »Турецька Кріпость«, найцікавіша па-

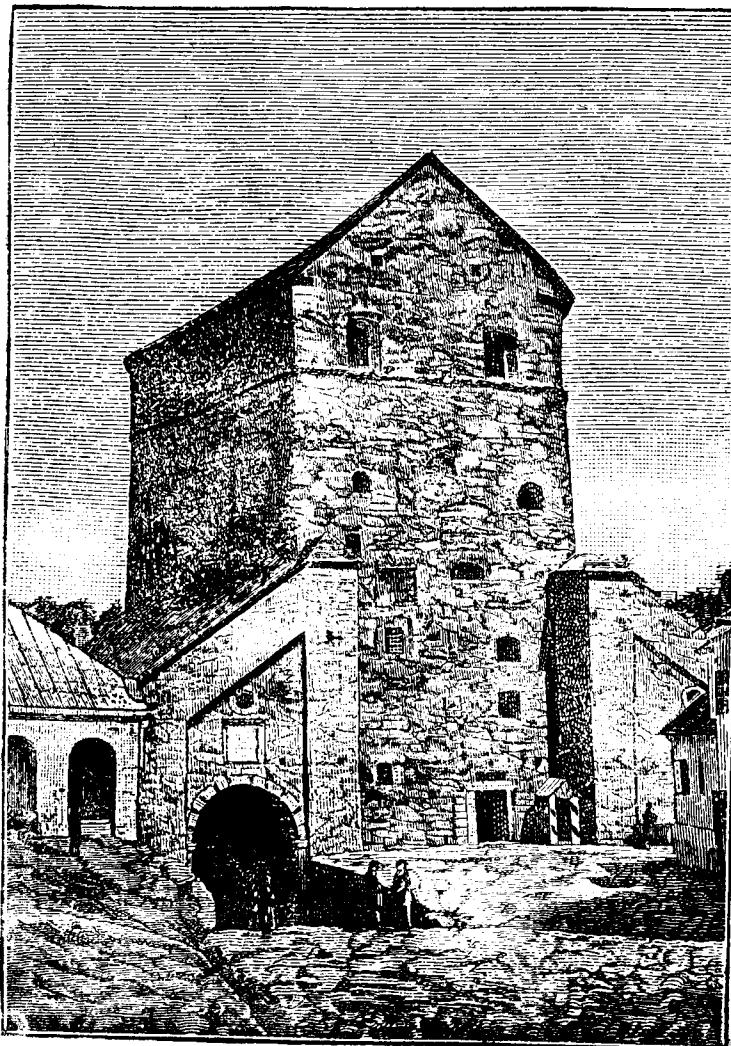
Міст на Смотричі.

мятка камянечкої старовини. Як їдеш з півдня, от як я з Жванця, то кріпости довгий час непомітно, тільки вже коли зовсім наблизишся до неї, коли праворуч по-над дорогою виросте високий мур, а понад ним виринутъ башти, тоді лиш догадаєшся, що це є та славна кріпость. За те, коли поглянути на неї з протилежного боку, від міста,,

від якого вона відрізана глибоким проваллям, на дні котрого тече Смотрич, то кріпость встає перед вами у всій своїй красі та величі. Грізно дивляться на вас масивні, товсті мури, круглі й чотирокутні башти з стіжковатими шпічастими банями, (усіх башт є дванадцять) чорні порожні віконця й вузенькі, мов щілини, бойниці. Кріпость стоїть на окремій скелі, якої береги з обох боків падають у низ прямовисно. Невелика смуга, мов шия, сполучує її з суходолом (колись вона була перетята ровом), а з містом сполучує кріпость »Турецький міст«, перекинutий зграбними аркадами із одного берега скелі на другий. На цьому мості закінчив свої дні безтаканий син великого Богдана — Юрсь Хмельниченко. Тут задушили його турки шовковим шнуром і скинули тіло з мосту у провалля.

Вїздити в кріпость треба повз велику чотирокутну башту, яка зветься »Чорнью«. Та башта накриває собою замковий колодязь, глибокий на 36 стіп. Кріпость збудовано в такім вигляді, як стоїть вона тепер, на початку XVI віку. Реставрували її турки після 1672 року; ще кілька разів поновлювано її; остання реставрація відбулася в XVIII-ім віку. Кріпость служила ключем до самого міста. Але своє оборонне значіння вона згубила вже давно, і в 1821 році Москали обернули її на вязницю. В 1919 році стояли в ній залогою галицькі Січові Стрільці.

З боку кріпости розлягається один з прекрасних виглядів на Камянець, на старе місто. В низу, на дні яру вузенькою смужкою тече Смотрич, півколом обливачи місто. До нього згори

»Чорна башта« у Камянці.

спускаються круті стежки. Там у низу, по підкріпостю зі сходу, притулилися вбогі хатки. Це передмістя Карвасори — також памятка турецького панування. В ньому є чудова в українському стилю деревляна церква. Просто проти кріпости дивляться на вас із противежної скелі, білі мури архієрейського дому; скальна веранда нависла над самим проваллям. В цьому будинку мешкав у кінці 1919 року диктатор західно-української Республіки — Петрушевич. З поза архієрейського та інших білих камяних будинків визирає ціла галерея церков, монастирів дзвіниць, — православних і католицьких, а понад ними всіма панує високий стрункий мінарет. Тільки на ньому замісць півмісяця — фігура Богородиці. Коло нього — католицький катедральний собор.

Здалеку Камянець виглядає імпозантно. Але коли ви відете по розбитій вкрай, нерівній улиці на гору, повз тринітарський костел, та звернете на ліво, в саме місто, то попадете у вузькі, покручені й брудні улички. — Всяка ілюзія щезає! На невеликій, порівнюючи площі, тісно Камянцеви. Будинок тулиться до будинку; церковні й монастирські подвіря, обнесені високими мурами, тісні мов за- капелки. Маленькі нечепурні крамнички, здебільшого жидівські, тісні й страшенно брудні двори — тіснота, ніде повернутись. Таким певно був Камянець і двісті п'ятьдесят літ тому, як недурно турки бажаючи причепурити місто для вїзду султана з його союзниками, мостили вуличне болото іконами, що брали по костелах та церквах. За це так гірко докоряв гетьманови Дорошенкови український літописець: »Не заболіло, каже, йо-

го сердце од такого безчестія образов божиїх задля свого нещасливого дочасного гетьманства! « Певно, що заболіло, тільки-ж і не на такі жертви йшов чигиринський гетьман, щоб зєднати, злучити до купи всю Україну, вирвавши її з ворожих рук!

Місто Камянець у перше згадується в XIII столітті, вже по татарському погромі, але справжній його розцвіт починається лише від другої половини XIV віку, коли прийшли на Поділля чотири князі, брати Коріятовичі. Вони війшли в приязнь з отаманами місцевих громад — отих »татарських людій«, що признавали над собою татарську зверхність, прогнали баскаків (татарських воєвод) і почали правити подільською землею. Щоб укріпити своє панування і захистити землю від татар, Коріятовичі побудували замки: в старій Бакоті, в Смотричу і в Камянці. Щоб захотити людій селитися в новому місці, князь Юрій Коріятович, у купі з своїм братом Олександром, дає в 1374 році грамоту, де обіцяє міщанам Камянця лани й вигони для худоби, дарує їм право самим судитися й порядкуватися і на двацять років увільнив їх від усяких податків. І от почали сходитися до Камянця промислові й торговельні люди з усіх усюдів; оселилося в Камянці багато поляків, німців і вірмен. Камянець зробився дуже важним торговельним осередком, де перехрещувалися торговельні шляхи між заходом і сходом, північю і півднем. Але скоро чужинці взяли гору над місцевим українським елементом — відколи по смерти литовського князя Витовта (в 1430 р.) поляки заволоділи Камянцем і зробили з нього »польську стражницею проти Русі«.

Поляки засіли в магістраті і в міському суді,

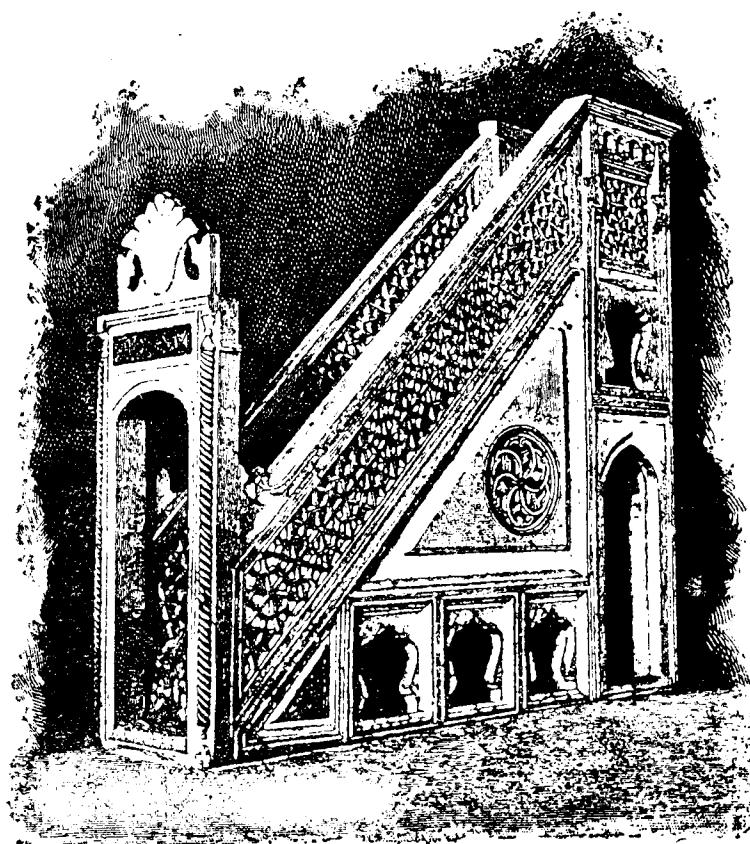
По рідному краю.

а українців повідпихали від участі в управі міста. Нарешті вони одні стали користуватися з усієї повноти прав магдебургських і стали справжніми панами міста. А українцам, так само як і вірменам, надано окрему, вкорочену, куценьку самоуправу, з окремим війтом. І зробилися вони немов чужинцями-кольоністами в своєму рідному місті. Одна грамота з 1564 року так просто й каже, що, мовляв: »місто Камянець має в собі трояку людність що до народності і трояку організацію. Поляки мають першенство і судяться правом магдебургським; Русь судиться правом і звичаями руськими і має свого війта; Вірмени — звичаями вірменськими й теж мають свого війта.«

А на передодні турецької окупації 1672 року знесено було й цю окрему самоуправу камянецьких українців. Коли-ж повернувся Камянець у 1699 році під польську владу, то українцям, нарівні з жидами, було просто заборонено селитися в ньому. А коли цю заборону й знято, то все одно вони опинилися в ролі якихось паріїв. Православному духовенству заборонено було ходити по вулиці відкрито з св. Дарами, прилюдно ховати небіжчиків, впоряджати церковні процесії. Оттак берегли тоді »польськість« українського міста!

Та в один час дуже було захиталось польське панування над Кремянцем. Буря Хмельниччини якось пронеслася повз нього, не зачепивши Кремянця. Аж ось в 1672 році гетьман Дорошенко накликав на Польщу велику грозу: сам султан турецький прийшов з потужним військом Польщу воювати, а з ним і кримські татари, і козаки-Дорошенківці. На початку серпня обложили вони

Камянець, як першу польську фортецю на їх шляху. З півдня півколом оточили його турки. Татари

»Турецький амвон«

стояли там, де тепер »Новий Плян« і кажуть, ханський намет стояв там, де тепер »Гунська Кри-

ниця», а козаки стояли на »Руських Фільварках«. Два тижні боронився Камянець. Нарешті турки підпалили й висадили в повітря цехгавзи з порохом, і кріпость мусіла капітулювати. Старости Потоцький і Лянцкоронський здали місто на тих умовах, що гарнізон міг вийти з міста, а з ним та шляхта і міщани, які-б схотіли покинути місто. Дня 30-го серпня союзники урочисто в'їздили в місто. Турки зразу-ж почали господарювати по своєму: всі церкви й костели обернули в мечеті, залишивши по одному храму православним, католикам і вірменам, »щоб вони могли виконувати там свої порожні й забобонні обряди«. З дзвіниць поздіймали дзвони і їх забрав собі Дорошенко. Католицьку катедру обернено в головний султанський мечет. Тоді то поставлено біля нього й мінарет, звідки мули проголошували славу Аллаху і його пророку Магомету. Старі, Івано - Предтеченську й Троїцьку, церкви обернено в мечеті. В католицькому Домініканському костелі поставлено різаний з дерева з визерунками в арабськім стилі амвон, привезений з Царь-Городу. Стоїть той амвон і досі, і з нього ксьонзди промовляють свої казання. Хоч і дали турки вільний вихід мешканцям, та чимало таки дітий і жіноч захопили собі у полон. Багацько жіноцтва — і шляхтянок, і міщенок, і навіть молодих черниць, погнали в далеку Туреччину до гаремів. Тисячі возів потягли через Волощину до Чорного моря, везучи всяке добро, яке назвозила сюди до Камянця околична шляхта, ховаючись від турецького приходу. Чимало поживились тоді й козаки-Дорошенківці.

Упадок Камянця зробив на всю тодішню Україну

їну й Польщу глибоке вражіння. Камянець вважався за неприступну фортецю, за ключ до Поділля й Галичини. Про це вражіння свідчить між іншим один сучасний вірш невідомого поета, де так малюється відгомін упадку Камянця:

Поділля ревно вздихає,
Україна тяжко ридає,
О тім Камянці давнім,
Що був на весь світ славним.
Тепера в тобі зостають турки з татари,
Де-ж твоя слава, Камянче старий?

А Польща мусіла заплатити упадок Камянця некорисним для неї Бучацьким договором у жовтні 1672 року, яким не тільки зрікалася України, але ще й зобовязувалася платити туркам щорічну данину. А в Москві під вражінням цих подій надумалися миритися з Дорошенком. І Земський Собор у кінці 1672 року, ухвалив приняти під царську протекцію Правобережну Україну бо, мовляв, поляки її зrekлися по Бучацькому договору і тим анулювали Андрушівський трактат...

Двацять сім років панували турки в Камянці. За цей час вони опорядили місто, побудували нові мури, башти й цілу т. зв. »Турецьку Кріпость«. Вони проводили навколо біті дороги, ставили мости, копали криниці, розводили сади, дбали за порядок і не чинили особливих кривд околишньому населенню. Але чим далі то все тісніше звужувався обсяг їх панування і на при кінці століття твердо сиділи вони лише в самому Камянці, та й той мусіли залишити по Карловицькону трактаті 1699 року. І в Камянці запанували знову поляки.

Але ось вибила сумна година й для самої Річи-

Посполитої. По другому розборі Польщі — Росії припала Правобережна Україна. В березні 1793 року московське військо, під проводом генерала Дерфельдена, обложило Камянець і запропонувало команданту кріпости Золотницькому піддатися без бою. Той не згодився зразу, а москалі не хотіли руйнувати міста. Але побачив Золотницький, що помочи нема звідки сподіватися, що кругом увесь край уже присягає цариці Катерині, — і здав Камянець. 21 квітня москалі увійшли в кріпость і в місто. Так опинився Камянець під новою владою і від 1796 року зробився губерніяльним містом Подільської округи. Історія скінчилася. Почалося тихе провінціяльне життя, коли найбільшою новиною являється приїзд нового губернатора або архієрея. З унією було покінчено відразу: за три роки 1794—1796 майже ціле Поділля вернулося до православія.

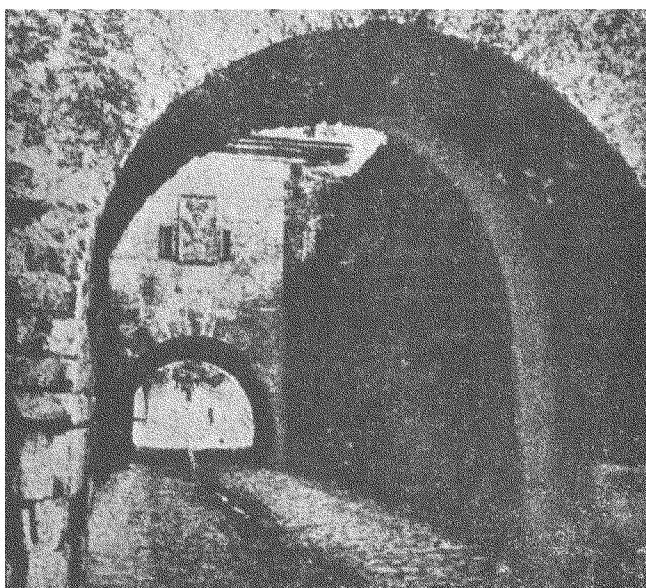
Але втративши політичне панування, місцеві поляки не думали зрікатися своєї культурно-національної переваги. Спокійні тепер, під твердою рукою російського уряду, за свої соціально-економічні привилеї, за панування над українськими кріпаками, заходилися вони будувати й ширити польську просвіту й культуру. В 1804 році великий польський патріот і діяч просвіти, стоячи в імені російського уряду на чолі всієї просвітної справи на Правобережній Україні, скликав у Камянці зізд католицького духовенства з усього Поділля і зясував перед ним, яку вагу для польської справи може мати школа і польська культура в краю. Духовенство обіцяло давати десяту частину костельних прибутків на школи, а монахи ріжніх орденів обіцяли взятися за виховання молоді.

Дідичі зі свого боку заявили, що готові жертвувати на польську школу. Так почалася жвава польська робота на Поділлю — скріплення польського панування через школу й просвіту. Довго не вважав російський уряд на польські заходи, а коли схаменувся після повстань 1831 й 1863 року, то заходився, поруч приборкання польсько-католицького елементу, насажувати тут урядове православія й офіційну московщину. Український народ почав зазнавати на собі тепер замість польонізації — обрусіння.

Однаке знайшлися серед українського населення на Поділлю елементи, що московській нівелляції, польській пропаганді і взагалі усяким асиміляційним заходам протиставили розбудження національної української свідомості й заходи коло культурно-просвітної української роботи. Ці елементи знайшлися насамперед серед подільського духовенства, а камянецька духовна семінарія зробилася одним із розсадників українського національного руху. З посеред українського духовенства на Поділлю вийшов цілий ряд заслужених наших письменників і діячів, починаючи з о. Василія Гречулевича, відомого поета Степана Руданського, поета Анатоля Свидницького, й кінчаючи Олександром Лотоцьким (Білоусенком), проф. Костем Широцьким та о. Юхимом Сіцинським, заслуженим археольгом й істориком подільської землі. З Камянцем тісно звязана діяльність єпископа Партенія, перекладчика Євангелія на українську мову, і по-кінного доктора Костя Солухи, первого голови «Просвіти» в Камянці від 1906 року.

Коли з відродженням Української Держави,

за гетьмана Павла Скоропадського в Камянці в кінці 1918 року відкрито Державний Український Університет, то на стіні його актової салі повішено було таблицю, де великими літерами списано імена видатних діячів, що походили родом з Погорілля. І тут, поруч згаданих вище імен, знайшлися

»Руська брама« в Камянці.

також імена славних полковників козацьких: Данила Нечая та Івана Богуна, а з новіших — імя Михайла Коцюбинського, родом із східного Погорілля, з Винниці. Стояло на тій таблиці також імя людини, що хоч чужа нам і своїм родом і своїми

стремліннями, але дуже багато прислужилася для пізнання історії, як усього Поділля, так особливо міста Камянця. Був це поляк — Михайло Ролле, автор талановитих історичних нарисів на польській мові, відомий під псевдонімом: »Dr Antoni J.« Він прожив мало не весь свій вік у Камянці (помер у 1894 році) і став його справжнім історіографом.

* * *

Памятки старовини подибується в »Старому Місті» на кожнім кроці: старі церкви, костели, башти, брами, (що й досі носять старі назви: Руська брама, Баторієва брама, яничарська, польська та ін.), останки мурів, давні будинки ще з XVIII — а деякі й з XVII століття. Все це живо нагадує богате минуле Камянця. Як не старалася рука темних й нетямучих нашадків стерти сліди минулого, перебудовуючи або варварським способом »реставруючи« старовину, вона не могла всього знищити. Архітектура камянецьких храмів і деяких світських будівель, внутрішні окраси церков та костелів, гобниці та надгробні дашки в них, все це неоцінений скарб для любителя старовини.

Існує в Камянці й музей місцевої старовини, давніше офіціяльно званий »Церковно-археологічним Музеєм«. Повстав він трудами й заходами шановного камянецького вченого, о. Юхима Січинського. Тут, поруч археологічних знахідок кам'яної й металевої доби, чимало старих портретів, мистецьких виробів, зброї, памяток церковного малювання, старих друків і шпаргалів. Між іншим

тут висить і портрет відомого ватажка Кармеляка, героя народніх переказів і пісень.

* * *

Для нового життя стало тісно в Старому Місті й Камянець перекинувся на той бік Смотрича. Навколо Старого Міста, пів-кругом розляглося Нове Місто, сполучене з ним величезним гарним мостом, так званий »Новий Плян«, з новітнimi будинками, широкими вулицями, просторими майданами, з садами. Сюди попереходило багато державних і громадських установ. Коли я приїхав до Камянця, то тут на Новому Місті, по будинках ріжних, евакуваних під той час, школі та урядових установ, містилися ріжні відділи штабу армії Південно-Західного фронту. На Новому-ж Місті стоїть і великий будинок Технічної Школи, в якому знайшов собі тимчасове приміщення в 1918—1920 роках Державний Український Університет.

Мої приятелі-земляки, яких я розшукував зараз по приїзді до Камянця, повели мене показувати місто. Обійшли Старе Місто, подивилися на Турецьку кріость, оглянули з дозволу о Ю. Січинського й музей, хоч офіціяльно на той час він був замкнутий. Перейшли веселим бульварчиком понад крутим берегом Смотрича вже на боці »Нового Пляну«. — «А знаєте, каже мені мій приятель: варто подивитися ще на одну цікаву річ у Камянці — на розмальовану в українському стилі церкву на Руських Фільварках!» — І повів мене до тої церкви, що справді з середини вся помальована дуже гарним орнаментом в українському національному стилі. Так само »націоналізовано« й деякі

ікони та стінні великі картини на біблійні й євангельські сюжети. Це вже памятка наших часів, доби відродження національного українського мистецтва. На жаль їх покищо так мало!

Вже сонце хилилося до заходу, коли я покидав Камянець, простуючи на північ до Проскурова. Дорога помалу підіймалася в гору. Непомітно машина виїхала на високий кряж, що тягнеться з заходу на південний схід. Це — Медоборські гори, відноги Карпат. Ще раз поглянув я на Камянець, який білів — блищав у промінню заходячого сонця. Дорога звернула в ліс і — прощай Камянцю! Пізніше довелося мені не раз у ньому побувати і навіть якийсь час жити, але в такик обставинах, що вже було мені не до старовини.

Чигирин.

Чигирине, Чигирине!
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина лине...

Шевченко.

лухим сірим ранком наблизився я на покладі великого дніпровського пароплаву до пристані Бужин, звідки мав простояти до Чигирина. На пристані було малолюдно. Коло неї дожидає мене один із моїх приятелів з селянським возом, щоб завести мене до колишньої столиці. Поміж прибережним верболозом, пісками, тюпала помалу невелика селянська конячка, підіймаючись на круту гору, що належить до цілого пасма, яке тягнеться понад Дніпром, у 2—3 верстах від самої ріки. Тут саме на цих горах були установлені турецькі батерії памятного 1678 року, коли турецький везир Мустафа обложив Чигирин, зданий москалям Дорошенком, а на поміч місту прийшли гетьман Самійлович і боярин Ржевський з українсько-московським військом. Дня 3-го серпня

козаки й москалі брали ці гори штурмом і полягло тут кілька тисяч народу.

Минаємо село Шабельники, те саме, що було осередком памятного руху серед селян Чигиринщини в 1877 році, коли тут готовилося повстання народнє, й було вже обіграно навіть гетьмана. Це була справа відомого революціонера Якова Стефановича, який сам потім утік, а сотні одурених ним людей пішли на Сибір й довго мучилися по тюрмах.

Виїхали ми на гору і далі посувалися вже рівною степовою площиною. Небо помалу вияснилося, виглянуло сонце, й на багато верст кругом відкрилася оку зелена рівнина, подекуди перетята балками. Ось на обрію замаячилася окрема гора. Це-ж та славна чигиринська гора, де був за гетьманських часів верхній замок, де було те гніздо, з якого вилітали орли боронити свою Україну! Не доїздячи зо три версти до Чигирина знов піски. Цілими горбками-кучугурами простяглися вони понад Тясмином і білють на сонці, вилискують серед темних соснових борів, що зправа й зліва підступили до річки. По довгому деревляному містку віхали ми до Чигирина. Боже, що за сумне, невеселе місто! Улиці немощені, піскові, аж трудно перейти, а колеса вгрузають немов у грязюку. Хати обшарпані, сірі, садків обмаль, та й то здебільшого рідка колюча акація. Дві-три деревляні церкви притулилися поміж купи тих акацій. На улиці і на майдані пусто. Здається, що тут завжди так сонно й тихо. Зате над містом панує гора. Деякі хатки пробують тулитися до неї, повлазили навіть на її уступи, але не високо, і далі їм дертися не сила; вона стрімка і тільки

крутими східцями можна вилізти на самий верх.
І ми полізли туди, щоби поглянути на Чигирин.

Гетьман Петро Дорошенко.

Помалу відкривалися перед нами все ширші
та ширші горизонти. Ось уже під нами весь
Чигирин, як на долоні, наче купка сірого каміння

при дорозі; он срібний Тясмин повився поміж берегами — одним білим піскуватим, другим — зеленим. Попід лісом притулився монастир. А там далі ген-ген синіє степова далечінь аж до Дніпра. На північ далеко, скільки сягне око, простяглася Тясминова долина і десь там поміж зеленим лугом вимальовується стрункий контур пятибанної церковці. Це Медведівський монастир. А що це он там біліє на півночі, на зеленому фоні? — Та це-ж Суботів, це Богданова церква! Який чудовий, величний краєвид, справжня панорама одного з найкращих, і найбогатших на святі спомини про минуле, куточків України... Довго сиділи ми з товаришем, зачаровані розкішним краєвидом, і не хотілося поглянути кругом себе тута на горі, що було перед очима. А на горі, на краєчку, що гострим кінцем навис над Чигирином, стоїть деревляна пожарна будка-башта невеличка. Недалечко від неї камяний стовп з написом, що ось тут убито московського воєводу Івана Ржевського, котрий обороняв Чигирин від турків року 1678.

Це був останній акт чигиринської трагедії 1678 року. Оборонити Чигирин не змогли, чи не зуміли. Дня 10 серпня турки вдалили на штурм, »сильнії піхоти яничарськії, як оповідає літописець, з шанців своїх виступивши, устремишися зіло на проломи подкопнії; але сердюки з іншими городовими козаками кріпко їх на тих проломах забивали і в Чигирин вломитися єще трикратъ не допустили. Подкопи ониї немалую в козаках учинили шкоду, єдних на штуки порвали, других цілком позабивали, в гору високо кидаючи, третіх, аж страшно спомнути, аки головню опалили, в них

же отнюдь не бі образа чоловіческого, точію аки щур який чорний в обозі христіянском хождаху і глас, жалю і плача достойний, мало іспущаху, і через три дні смертю всі докончишася». Козаки встигли винести з кріпости тіло недавно померлого митрополита Йосифа Тукальського, Дорошенкового приятеля, велико-го патріота єкраїнського.

Йосиф Тукальський.

тuvалися, дійши вже до гетьманського табору, а самий замок заняли турки, почувся страшений вибух: велечезне каміння метнуло в гору, все поле Чигиринське освітило, як у день; замкові будівлі вилетіли в повітря і коли впали, то під своїми руїнами поховали чотири тисячі турків. Так скінчила свої дні гетьманська столиця і від того часу ім'я Чигирина зникає зі сторінок історії.

Наскільки гарне і величне видовище уявляє

зі себе Чигиринська гора, як дивитися на її східню частину, настільки поганий вигляд має вона від заходу: з цього боку всю її порито, розкопано. Це, бачите, городська управа віддала гору на довгий час в оренду якомусь жидови і ось цей орендар добуває в ній каміння; поорав її, понівечив без ладу, порозкопував. Не спало, видко, на думку городській управі, щоб уряжаючи на історичній гетманській горі каменолом, подбати про те, щоб захистити її від безпотрібного руйнування. Дуже можливо, що під час тих розкопок знахожувано останки колишнього верхнього замку, що існував тут за часів Хмельницького, Виговського і Дорошенка. Та ні кому, видко, не було до того діла.

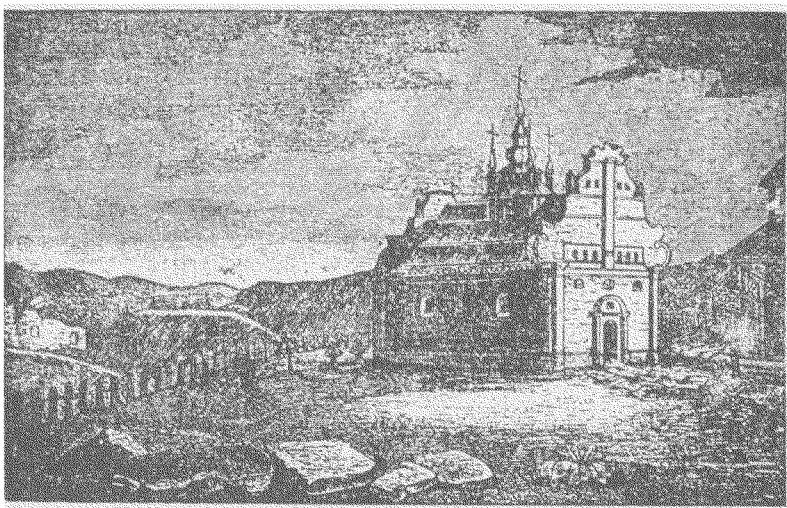
Надивившись до схочу на широкі краєвиди, покинули ми замкову гору — спустивши знову в теперішній тихий і скромний Чигирин. Нема в ньому ніяких памяток, нема на що подивитися приїзджій людині. Нудьгою віс від його обідраних жидівських хатин, від піщаних небрукованіх улиць, де вгрузає глибоко й колесо воза й людська нога. Переночували ми в родички моого товариша подорожі, старої удови-попаді і на другий день раненько, забравши свої клунки, почимчикували пішки до славного гнізда гетьманського — до села Суботова. До нього від Чигирина сім верст. Дорога йде весь час низом понад Тясмином, а ліворуч над самим шляхом тягнеться високий правий беріг. Там була й друга дорога. Богдан Хмельницький їздив, кажуть, до Чигирина верхньою дорогою, а вертався низом. Суботів розкинувся мальовничо на горі, перерізаний глибокими ярами, а в низу Тясмин серед очеретів, осокорів, явору.

BOHDAN CHMIEL
S R Mⁿs Zaporohſc - NICKY Exercitus
ensis Praefectus,

Богдан Хмельницький.

Чудові зелені левади, багато садів, усі улиці густо пообростали березою, яка звішується з тинів. Ідеш улицею, наче садовою алеєю. Колись кругом були ліси і там стояли гетьманські пасіки, куди любив їздити для відпочинку батько козацький по військових трудах і клопотах. Дві церкви в Суботові: одна стара, збудована самим великим гетьманом у честь пророка Іллі, мурівани; друга нова, дере-

Церква св. Іллі в Суботові.

вляна, в честь архистратига Михайла. Перша стоїть на горі і вилискує своїми білими мурами. Ми зараз до неї й попростували... Стоїть в селі Суботові

На горі високій
Домовина України —
Широка, глибока.
Ото церква Богданова...

Невелика вона. Товсті мури, як у фортеці, маленькі вікна, характеристична трикутна фасада, як на старих київських церквах. Зверхній вигляд Богданової церкви попсовано прибудовою критого ходу до дзвіниці і через те церква втратила свій первісний вигляд, якою бачив її й змалював Шевченко. Цвінттар густо заріс кущами, бадиллям усяким, травою й полевими квітами. З поміж зелені визирають старі камяні хрести з давніми, вже нерозбірними, написами. Поки докликалися сторожа з ключами, ми милувалися прекрасним видом, який розлягається перед нами: долина Тясмина, а там далеко на південь гора Чигиринська, на якій колись білі замкові мури й башти. Ось принесено ключі й одімкнуто двері. Ми входимо до середини. Тут церква здається ще меншою, бо справді незвичайної ширини мури звужують її посереду. Просто й скомно в середині. Білі стіни, хори, простенький іконостас — очевидно новішого немудрого малювання. А зправа на стіні, на аршин від помосту, многозначна мідна табличка: »Здесь було погребено тіло гетмана Богдана Хмельницькаго«. Було... Так — було, бо його, так само, як і тіло Тимоша Хмельниченка, польський воєвода Степан Чарнецький звелів викинути з льоху, з домовини, на поталу звірям і хижій птиці. Однаке народ збудував великому гетьманови невмірущу памятку в величавій думі, й поки стоїть Україна, не загине пам'ять про того, що поклав першу основу під відбудову української державності.

Віддали ми земний поклон місцю, де лежали колись тлінні останки батька козацького. Тисячі споминів тіснилися в думці і довго не хотілося йти.

з цього святого місця, з цієї тісної скромної церковці, що була свідком стількох важних моментів нашої історії, що бачила в своїх мурах великих гетьманів і славних козаків, лицарів народніх. Ось тут стояла домовина Тимоша Хмельниченка, привезена вірними козаками з далекої Сучави. Тут

Розвалини дому Хмельницького.

стояв старий гетьман і оплакував свого коханого сина-героя, оплакував надію, що по його смерті булава зостанеться в певних, твердих руках. Минуло кілька років і його самого оплакували козаки отут посеред цих мурів:

То не чорні хмари ясне сонце заступали,
Не буйній вітри в темнім лузі бушували, —
Козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали...

А коло батькової домовини стояв кволий, безталанний Юрась, що потім бив гарматами з Чигиринської гори на батькову оселю. Бачили в собі ці мури й Івана Виговського, й митрополита Йосифа Тукальського, і Петра Дорошенка й Івана Мазепу, як він починав свою службу при Дорошенковому дворі. Та скоро минув чигиринський період козацької України. Обезлюдніла надтясминська сторона, затихли колишні бої й чвари і зостався Суботів глухим селом. Забуто його минувшину і тільки Шевченко перший нагадав про «домовину України» своїм безсмертним віршом. Він-же й змалював під час своєї мандрівки і церкву Богданову і Чигиринську гору.

Через дорогу, яка проходить яром, лежить попівська садиба, колишня оселя Богдана Хмельницького. Та даремне було б і тута шукати якихсь слідів минулого: зостався подекуди фундамент у ріжних кутках попівського двору. Серед густої зелені визирає чепурненька попова хата під со ломяною стріхою. Тут, кілька років тому, жив о. Марко Грушевський, заслужений ентомограф український. Від старих дідів суботівських записав він чимало цікавих переказів про старовину. Старі люди ще знають, хто такий був Хмельницький, пам'ятують оповідання й пісні козацькі, молодше-ж покоління про це вже забуло. В сорокових роках мандрував по Чигиринщині Куліш. Він росказує в своїх »Запискахъ о Южной Руси«, що тут

Укріплена церква під Чигирином.

у Суботові, він зустрів селян, які згадували про Хмельницького, як про недавного господаря в Суботові. Куліш записав тут багато дуже цікавих переказів про козаків та гайдамаків, багато пісень історичних.

З Суботова пройшли ми до села Новоселиці, де зустріли дуже гостинний прийом у місцевого панотця. Тут ми ночували з тим, щоб завтра рушити далі — до старих монастирів: Медведівського, Мотронинського, Жаботинського, так тісно звязаних із Гайдамаччиною 1768 року. На другий день помандрували ми до Тясмину, він тут недалеченько; пробивались городами та левадами і вийшли так до річки. Умовились з одним рибалкою і він повіз нас до монастиря. Діти відштовхнули нас від берега і ми попллили поміж густими зарослями осоки, очерету, то випливаючи на зовсім чисте плесо, то пробиваючись поміж широкими листами латаття й водяними лілеями. Та й гарно-ж тут! Тясмин ллється тихо-тихо; сонце розгріває дуже, але вода дає прохолоду, а сама чиста, поズора, видно все до дна, видно зграї рибок, що легко пересуваються під нами і виблискують сріблястою лускою. З одного боку краєвид замикається високим правим берегом, а з другого — піщані білі кучуруги, а за ними темний сосновий бір, — державний, через те й зберігся. Вже з самого початку на далекому обрії вималювалася струнка фігура медведівської церкви монастирської, а чим далі, то все виразніше виступали її надзвичайно зgrabні контури. Монастир стоїть на острові, який увесь заріс деревами. Монастир бідний, келії вбогі, ченців мало, та й то переважно

такі, що їх сюди заслано »на смиреніс« за всякі лихі вчинки. Але що тут гарне, що прибавлює до себе, й задля чого варто приїхати в цю глушину спеціально, це монастирська церква — чудовий зразок української деревлянобі архітектури. В ній п'ять бань. Надзвичайна пропорція в їх розкладі;

Монастирська церков св. Миколи у Медведівці.

всі разом виносяться в гору в дивній гармонії і разом з усією будівлею творять один суцільний образ, який милує око, пасуючи до пишної природи, до пишних левад і зелених берегів срібного Тясмину. Монастир заложено з початку XVII віку, а церкву теперішню в честь св. Миколи збудував 1785 р. київський митрополит Самуїл Мисловський,

отже за тих часів, коли повстали й другі подібні памятки нашої церковної архітектури — церква Кальнишевського в Ромнах, запорожський собор у Новомосковську та інші. Тут вступив у послушники, разом із ще кількома січовими братчиками, запорожець Максим Залізняк.

На тихому острові, що нагадував йому околиці Великого Лугу Низового, думав Максим смирити свою волю й послужити Богови постом та молитвами. Але не так склалось... Кривди, які чинили пани українському народови, утиски над вірою православною, примусили січово-го орла знов перемінити рясу на жупан і з мечем випустити на оборону рідного краю. На

Мелхиседек Значко-Яворський.

Великден 1768 року покинув Максим Залізняк зі своїми товаришами затишну обитель і помандрував у недалекий звідси монастир Мотронинський, де ігуменом був сміливий оборонець православної віри Мелхиседек Значко-Яворський. У двох верст від монастиря, в яру, що звався Холодним, заложив Залізняк свій табор і почали сходитися до нього сюди й запорожці з Січи, і козаки з надвірних панських команд і селяне, яким набридла панщина — й почало рости гайдамацьке військо, яке

дожидало тільки гасла від отця Мелхиседека, щоб вирушити визволяти рідний край. І це сталося 18 травня на Зелені Свята, в храмовий празник Монтронинського монастиря.

Надивившись до схочу на церкву з окола і в середині, пішли ми до ченців, щоби промислити собі щось їстивне, але нічого не добули і мусіли задоволитися сухими бубликами з квасом, купивши їх в убогій монастирській крамниці. Верталися знову човном до Новоселиці, а звідти, випрохавши в панотця конника, рушили до Мотронинського монастиря, до якого проїхати треба було верст із 25.

Дорога йде горою. Проїздимо містечко Ведмедівку, прославлену своєю попівною, котра боронила своє рідне місто від турків-яничарів. Про неї говорить пісня:

Славний город Ведмедівка
Всіма сторонами,
Та не много жило людий
Та за ворогами.

На святую Пречистую
В усі дзвони дзвонять:
І старії, і малії
У голос голосять:
»Вийдіть, вийдіть, ведмедівці,
Проти орди з хлібом«.

Та найшлася смілива попівна, що не схотіла коритися:

»Ой, не будемо проклятим,
Не будем коритися!
Єсть у нас ясне оружя, —
Будем борониться!«
Ведмедівська попівна
Голос учниила —

Сімсот турків-яничарів
З коней повалила.

Тільки не помогло її завзяття. Ворог мав велику перевагу. Турки, не зважаючи на хоробру оборону:

І старій молодії
Кіньми збракували,
Д молоду челядоньку
У полон забрали.

Пісня ця переносить нас у страшні часи другої половини XVII віку, — часи Руїни, коли після зрешення гетьмана Дорошенка, Москалі з лівобережними козаками бились з турками за нещасну Чигиринщину, коли приходила раз-у-раз орда й вирізувала та забирала останки місцевої людності. Тепер Ведмедівка — велике, торгове містечко, заселена на половину жидами. На виїзді стоїть невеличкий католицький костел, куди з'їздяться на Службу Божу окolina пани й економи. За Ведмедівкою скоро починається ліс, правда рідкий, і виключно чорний, невеличкі вільхи, дубки, граби, вязи. Це починається колишній великий Чорний Ліс, де ховались гайдамаки і формували свої загони. Дорога помалу підіймається все в гору і ліс густішає. Колись справді було тут дуже гуло. Баґацько ярів і провалів, саме зручно для скованки. Ще кілька верст — і зпроміж дерев замаячилася церковна баня, а скоро показалася й горожа та всякі будови монастирські. Це й єсть знаменитий Мотронинський монастир, звідки почалося гайдамацьке повстання 1768 року.

Монастир від своєї славної минувшини не

зберіг нічого. Перш за все тепер це монастир не чоловічий, а жіночий. Він знаходиться в якісь особливій залежності від Покровського »княгининого« монастиря в Київі, і через те в ньому та-ж сама специфічно-московська атмосфера, яка панує і в київському Покровському монастирі. Розуміється, нема ані мови про які-небудь місцеві краєві традиції. Зайди-московки надають усьому тон, вносячи скрізь духа мертвої обрядовщини й поверховної святоблизості, що складають характеристичну прикмету московських черниць.

Церква в монастирі кам'яна, мурівана ще в XVIII столітті, але пізніше зовсім перероблена. Походивши по монастирському саду, поснідавши молока з хлібом — тільки таку справу й добули в монастирі, — подались ми далі, розмишляючи на тему, що мабуть тільки у нас на Україні так ведеться, що всі історичні місця, освячені памятю про великі події минулого — в руках чужинців, в забутті й поневірці...

Дорога йшла лісом і то спускалася в яр, то круто підіймалася в гору. Старий Мотронинський ліс уже геть-геть порідшав, нема може й десятої долі того, що було до гайдамарських часів, тої гущавини, того захисту, коли тут переховувались тисячні гайдамацькі ватаги. Верст п'ять-шість і ліс скінчився. На горі замаячіли бані великої церкви — це Онуфрійський жаботинський монастир. Стоїть він на досить височенній горі, звідки дуже гарний та мальовничий вид на долину Тясмина.

Монастир убогий, як і Медведівський, хоч будівля тут краща і братії більше. Головна Успенська церква деревляна з п'ятьма баня-

нями — в українському стилі, але далеко не така чепурна, не така зграбна, як у Медведівському монастирі. До того загальний вигляд монастиря псує друга — нова мурована церква, урядової московської архітектури.

Сонце схилилося над вечір. Ми зайдли в Успенську церкву. Ігумен служив вечірню. Народу, крім кількох стареньких ченців, не було. Але служба правилася повагом, як слід. Ось маленький послушничок узяв деревляну дошку і обходить ляскавчи дручком тричі коло церкви — давній звичай: замість бити в дзвін, ксенокарій по уставу «взьемъ клепало бੋть довольно». Віс далекою старовиною від цього биття в клепало, від співів повагом на лаврський київський зразок. Малювання в церкві теж давне, не поновлене. От на стіні невеличкий образ святого, але що це: у нього замість чоловічої — собача голова, та ще яка огидлива, вищирала зуби! Це святий Христофор. Був він дуже гарний і жінки залицялися до нього, так він упрохав Господа, щоб той змінив йому обличе і Господь дав йому голову собачу. Дивно, як цей образ вислuzнувся із рук археольгів і висить досі тут у церкві, замість десь у музею.

Недовго забаривши в Онуфріївському монастирі, рушили ми далі в напрямку на захід до залізниці, до стації Камянка. До неї 25 верст. Минаємо містечко Жаботин — перше, на яке напало Залізнякове військо, вийшовши з Мотронинського ліса. Пригадуєте, співається у пісні народній:

Максим — козак Залізняк, козак з Запорожжа,
Процвітає на Україні, як в городі рожа,
Розпустив козацьке військо в місті Жаботині,
Розлилася козацька слава по всій Україні!

Минаємо сучасний жидівський Жаботин і пізно
в ночі добираємось до залізниці. Прощай Чигирин-
щино, краю святих споминів про козацьку славу!

Бахчисарай.

Мов зачарований стоїть Бахчисарай.
Шле місяць з неба проміні злотисті,
Блищасть, мов срібні, білі стіни в місті,
Спить ціле місто, мов заклятий край.
Скрізь мінарети й дерева сріблисти
Мов стережуть сей тихий сонний рай;
У темряві та в винограднім листі
Таємно плеще тихий водограй...

Леся Українка.

ахчисарай — колишня пишна столиця потужних кримських ханів — тепер невеличкий, тихий татарський город, але город не в звичайному нашому розумінні. Це справжній азіятський закуток, що якимсь дивом зберігся в Криму, на порозі тієї »російської Рівери«, що вся пропахлася вже »русским духом« і де скоро тільки самі німі скелі та вічно блакитне море будуть нагадувати про інші часи та про інших людей. В своїй глибокій долині, придавленій звідусіль голими скелями, Бахчисарай заховав свій старовинний вигляд і новітня культура проминала його. Залізниця пройшла всього в трьох

верствах від нього, але він зумів заховатися від неї так, що його й не видко, і нема йому діла до сучасного життя з його турботами та клопотами. Він поринув увесь думками в старовину, туди назад, де лежить його сила і слава. Це город споминів і мрій. Город, що своїми памятками дає щедру поживу для поетичної фантазії. Його прославили в своїй поезії: Міцкевич, Пушкін, Леся Українка і ціла плеяда менших співців. Для нас, українців, Бахчисарай — місто особливих споминів. Тут кождий камінчик зрошено слізми нещасних невольників з нашого краю; не одні карі оченята з німою тugoю дивилися на ці гострі, шпічасті скелі, що як мур обступили кругом усю долину і давлять, гнітять мов тюремні стіни. Не раз бачили ці скелі, як там у низу, на дні долини, проїздили козацькі посланці, що прибували сюди умовлятися з ханом про долю України; бачили вони самого Богдана Хмельницького, як він у березні 1648 року явився сюди прохати допомоги в хана Іслям-Гірея. Та минулася тая слава. Зосталися порожні ханські сади й палати, зосталися старі мечеті а з їх високих мінаретів мули заводять сумні мельодії своїх закликів до правовірних, немов голосять по колишній славі. Грізні хани спочивають у камяних гробовищах, що позаростали травою та квітками. Байдужий турист похожає по садах гарему і пусткою світить тепер оселя колишніх володарів Криму.

Бахчисараю не видно, аж поки не підідеш зовсім близько. Ідеш від стації битим шляхом, аж білим від густого шару тонкого кримського пороху, і навіть не догадуєшся, що десь тут, між

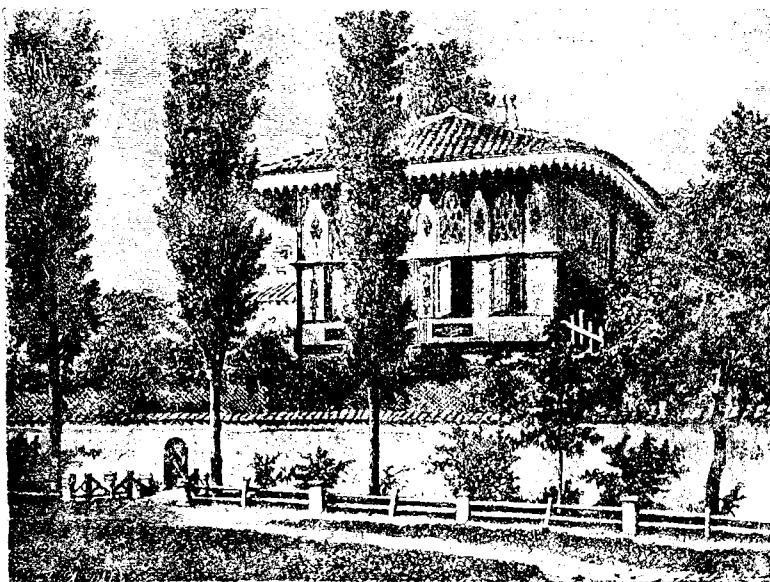
Загальний вид Бахчисараю.

цими скелями, що присуваються все ближче та ближче. притаїлося ціле татарське місто, стара столиця Криму. І раптом, зіхавши на невеликий горбок, бачите перед собою купи білих хаток, над котрими стирчить цілий ліс високих мінаретів і струнких тополь. Через невеличку камяну браму візджаємо до міста.

Оце почалася головна улиця. Вона одна тут, інші — то малі покривлені проулки. Весь город витягся в одну лінію вдовж цієї улиці на добре дві верстви. І зправа й зліва купчаться й тісняться будинки, з малими віконцями, а часом без них, з деревляними галерейками, балькончиками, ходами і переходами, і все таке хистке, тендітне, чисто тобі »на курячих лапках«. Хатка тулилась до хатки в повному безладді, а вулиця така тісна, що ледви можуть розминутися два вози. Все життя скучилося на цій вулиці. Без кінця йдуть крамниці з дуже одноманітним крамом: чісник, дині, баранячі туші. Двері скрізь одчинені і ви бачите, як пражуть смачні »чебуреки«, і апетитні паходщи розходяться по улиці. Попід вікнами каварень, відчиненими навстіж, стоять канапи, і на них канапах сидять сивобороді татари, п'ють чорну каву з чорних філіжаночок. Крамарі перегукуються між собою з одного боку улиці на другий, хоч взагалі татари народ не балакучий та не гомінкий.

В самому осередку міста стоїть ханська палац. Від головної улиці відділяє його маленька річечка Сурук-су. Просто містка головна брама, яка веде в двір палати. Ця палац має гарний і оригінальний вигляд. Високі білі мури розмальовано кунштовним орнаментом; деревляні дахи

з ажурною різьбою нагадують собою покрівлі китайських храмів. Високі зелені тополі й кучеряві каштани ефектно вимальовуються на білому фоні. Досить просторий внутрішній двір засаджений деревами й квітками. Як стати посеред цього

Стара палата кримських ханів.

двору — перед очима гарний вид: корпуси палати, великий ханський мечет із двома стрункими мінаретами, а зверху заглядають гори з величезними окремими каміннями чудної форми — мов якісь незграбні монументи.

Старий сторож-поляк веде нас по покоях палати і одноманітним рівним тоном дає вивчені

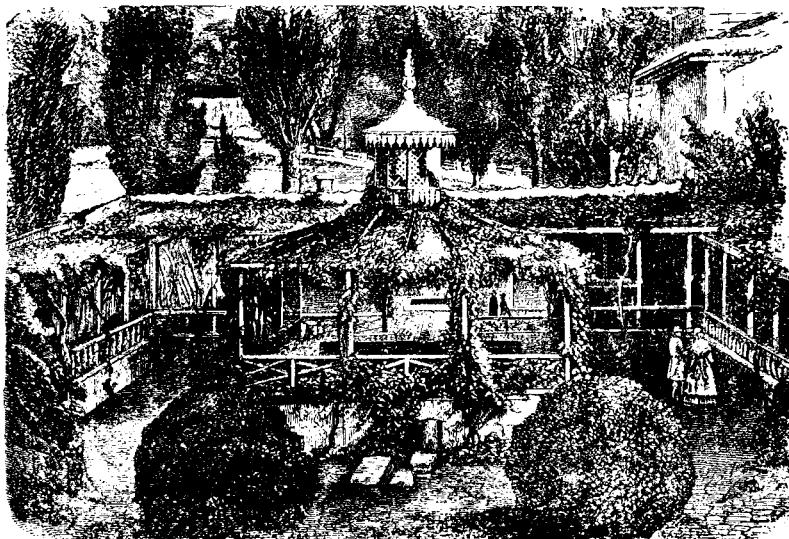
пояснення: оттут, мовляв, спочивав хан по обіді; тут у цій салі приймав послів; тут відбувався суд, а хан стежив непомітно зверху з загратованої льожі, чи по правді судять; тут хана причепуряли зранку; тут покої гарemu; тут темна комірчина, куди садовили за провину ханських жінок... Покої всі порожні; де-не-де стоять здовж стін лави, підлога деревляна, стіни й стелі розмальовано східним кучерявим орнаментом. В одній кімнаті, де ночувала цариця Катерина, збереглося трохи обстанови — ліжко, туалет, кріселка. »Сади гарема« — маленькі тісні закуточки, оточені мурами. Тепер там багато квіток, а виноград пообвивався кругом мурів. Фонтани — маленькі струмочки, дзюрчать із стін. В однім садку невеличкий басейн, виложений мармором, зовсім неглибокий — по коліна. Трудно допустити, щоб у ньому можна було кого втопити, хоч сторож оповідає, що тут, мовляв, топили невірних ханських жінок.

Уся палата має вигляд дуже змінений проти того, як було за кримських ханів. Стару палату збудовано в початку XVI віку, і вона виявляла собою пишний зразок арабо-перського мистецтва з домішкою турецьких впливів. Цю палату зруйнувало російське військо в 1736 році під проводом Мініха. »Наши люди — писав Мініх — въ такомъ были сердцѣ, что никакъ невозможно было ихъ удержать, чтобы въ Бахчисараѣ и въ ханскихъ палатахъ огня не подложили, отчего четверть города и ханскія палаты, кроме кладбища и бань, сгорѣли«. Після того хани відбудували свою палату заново. Але вона знову була пошарпана 1771 року, під час походу князя Долгорукого.

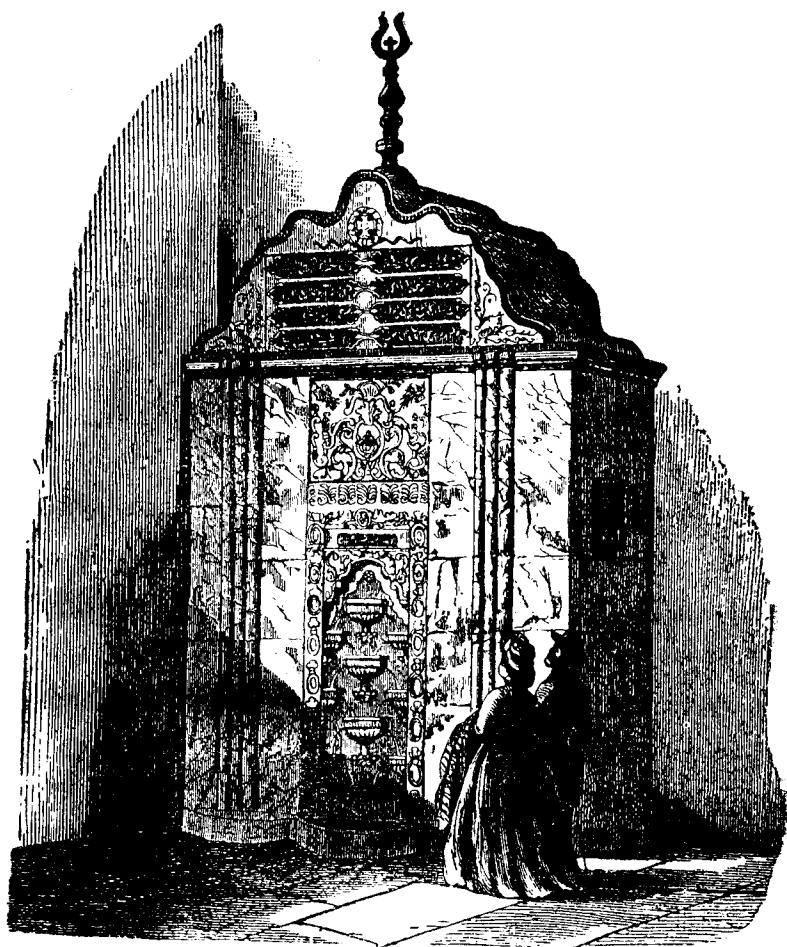
Кладовище ханів у Бахчисараю.

Коли хан Шагін-Грій покидав 1783 р. назавжди свій Бахчисарай, він забрав усю обстанову до самих дрібниць і покинув голі стіни. Тоді Потьомkin заходився реставрувати палату, щоб підготувати її для прийому Катерини. Ремонт роблено так, щоб зберегти »вкусъ, въ которомъ все по-

Купальня ханів у Бахчисараю.

строено«. Та тільки не в усьому зуміли той смак додержати. А новий ремонт у 20-их роках XIX ст. позглажував де в чому старовину ще більше. І тепер учені, дошукуючись старовинних памяток, знаходять тільки фрагменти, уривки їх. З тих памяток найстарші: »Залізні двері« 1503 року, »Золотий водограй« 1733 року, »Водограй сліз« 1763 р.

»Водограй сліз« у палаті ханів т. зв. »Фонтан Марії«
у Бахчисараю.

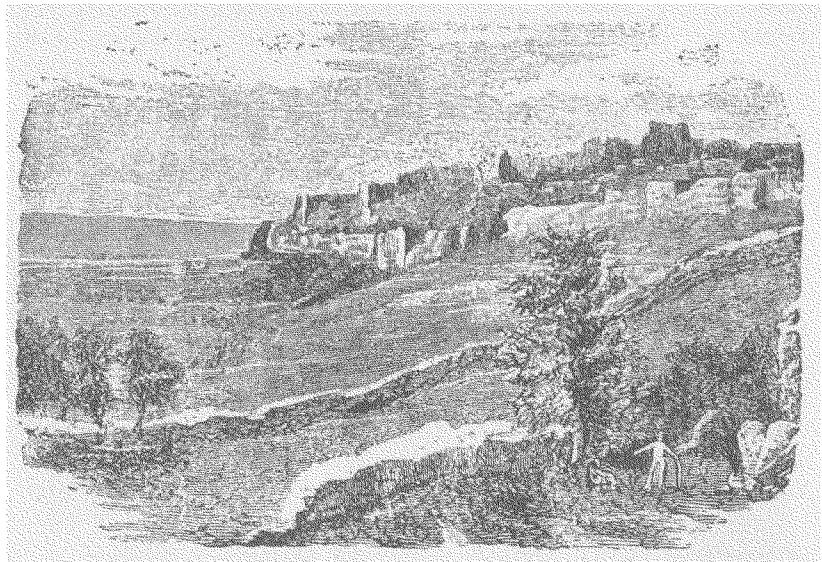
Поруч із палатою, зліва від входу, старе ханське кладовище. Тут у великій камяній каплиці з круглим верхом і скрізь по садку розкидані гробниці. Вони всі з мармуру, або з каменя, мають форму довгастих ящиків; у головах плити з написом, прикрашенні зверху — в чоловіків чалмою, — у жінок клобуком. На гробовищах орнамент — стилізований кипарис або тополя. Біля кожного назвиска епітафія на турецькій літературній мові. Ось на могилі Калги-Гірея невідомий поет зложив надгробний вірш: »Невблагана доля закопала в землю перлину з нитки ханів Джінгізових. Багацько перлин було в Сеадіт-Гірея, калги кримського. Нині одною з тих перлин є Багри-Гірей-Султан, правосудний та розумний. Нехай-же цвіте він щастям, поки той лежить у землі«. А на могилі Крим-Гірея, посліднього героїчного хана, який зробив останній наїзд на правобережну Україну в 1769 році (того-ж року він і помер, отроєний своїми ворогами), вибито: »Бог завжди живий, вічний. Війна була заняттям Крим-Гірея-Хана. Очи блакитного неба не бачили рівного з ним. Нехай його спочинком буде приют вічності«.

Ніжні написи на жіночих гробницях: »У садочку світа процвітала я трояндою і, ой лелечко, зівяла. О, Вічний, посади мене в садочку рая!« Або: »Ця домовина є ліжком прекрасної особи, котрої ніжне тіло зрівняла доля із землею«.

Окремо, за кладовищем, стоїть самотою одна стара каплиця — »Дюрбе«, — як звуть її усі татари. Цю каплицю здавна вважали за гробницею Марії Потоцької. Міцкевич присвятив їй чудовий

сонет, а Пушкін — цілу поему. Але ближче до правди стоїть наша поетка, що присвятила цій гробниці прекрасний вірш:

...Серед пустки, наче на сторожі,
Стоїть гробниця. Ті, що в ній спочили,
На віки в ній своє імення скрили.
З чужого краю тут співці бували

Чуфут-Кале (старинна осада караїмів-кіркор).

І тіні бранки любої шукали, —
Вітає-ж тута інша тінь, крівава.
Ні, тута не лежить краса гарема,
Марія смутна, чи палка Зарема,
Тут спочива Бахчисарайська слава!

(Леся Українка).

За Бахчисараєм, на дні мальовничої долини,
оточеної крутими, навислими скелями, притулився

Успенський скит із печерами, висіченими просто в скелі. Це қолись грецькі ченці спасалися тут. За панування ханів спокійно жили вони тут і молилися Богу. А ще далі, на високій горі — »мертвий город« — Чуфут-Калє. Вже скілька сотень літ лежить він у руїнах. Хани мали його за вязницю для своїх бранців, і тут висидів мало не 20 літ боярин Шереметієв, узятий в полон у нещасливій для Москалів битві під Чудновом на Волині. Немало сиділо тут і наших бранців. Доля повернула в пустку та в руїну памятку потуги колишніх наших ворогів.

ЗМІСТ

	СТОР.
I. ПО ГЕТЬМАНЩИНІ.	
1. Глухів	3
2. Тихий закуток	9
3. Новгород-Сіверський	15
4. Гетьманський монастир	19
5. Чернігів	28
II. ПО ВОЛИНІ.	
1. Берестечко	37
2. Почаїв	45
3. Кременець	57
4. Луцьк	82
III. ПО ПОДІЛЛЮ.	
1. Камянець	95
2. Жванець	100
3. Хотин	103
IV. ЧИГИРИН.	124
V. БАХЧИСАРДЙ.	144

